

Hoofd-interne relatiefzinnen in het Nederlands

Over vrije relatiefzinnen, pied piping en links-dislokatie

MARK DE VRIES*

Abstract

This article discusses relative clauses with a (fronted) internal head in Dutch, which generally has a postnominal relative strategy. The two relevant constructions are (i) the head-internal free relative, as in *Whichever miscreant did this will be punished*, and (ii) the related appositive relative with an additional internal head, as in *This man, which wretch broke his leg, is sad*. Head-internal free relatives must have a universal interpretation. The additional internal head in an appositive relative functions as an epithet. Special attention is paid to pied piping, which turns out to be unacceptable in free relatives, including head-internal ones, contrary to normal, headed relatives. Finally, the behaviour of (apparent) free relatives in a left-dislocated position is studied. All types of free relatives can occur in contrastive LD, but what seem to be universal free relatives in a hanging topic position are in fact embedded questions; this explains why pied piping is acceptable in hanging topic LD.

1 Introductie

In dit artikel bespreek ik de eigenschappen en de syntaxis van hoofd-interne betrekkelijke bijzinnen in het Nederlands en hun relatie met andere soorten relatieve zinnen, in het Nederlands en – schetsmatig – in andere talen. Een voorbeeld van een van die constructies is gegeven in (1):¹

(1) Welke idioot zoiets hardop zegt, is gek!

Hoewel (1) een vrije relatiefzin bevat, lijkt *idioot* een ‘intern hoofd’ dat de noodzaak tot een ingesloten antecedent ondervangt. De zin verschilt in dit opzicht van *Wie zoiets hardop zegt, is gek*. We kunnen dit laatste voorbeeld parafraseren met *Degene die zoiets hardop zegt, is gek*, maar (2) is uitgesloten:

* Mark de Vries, Algemene Taalwetenschap, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 716, 9700 AS Groningen. E-mail: mark.de.vries@let.rug.nl

1 Gebruikelijker dan (1) zijn *deleen idioot die zoiets zegt...* en *wie zoiets zegt...* met een gewone postnominale en vrije relatief.

- (2) * Degene welke idioot zoiets hardop zegt, is gek!

Om dit te verklaren is meer informatie nodig over de syntaxis van (vrije) relatiefzinnen en in het bijzonder over de status van een (impliciet) hoofd.²

Een betrekkelijke bijzin in het Nederlands heeft normaalgesproken een antecedent. Dit is of bevat het hoofd van de relatieve constructie, en gaat vooraf aan de bijzin. In (3), een voorbeeld met een beperkende relatieve constructie, is *de de* ‘externe determinator’, *man* de hoofd-NP en *die hij een overtreding heeft zien begaan* de betrekkelijke bijzin, kortweg: relatiefzin.

- (3) De verkeersagent beboette de man die hij een overtreding had zien begaan.

De positie van de hoofd-NP – en ook van de determinator – is vanuit een typologisch oogpunt onderhevig aan variatie.³ Er zijn talen waarin het hoofd achteraan staat (een postcedent dus), bijvoorbeeld het Japans of het Turks. In beknopte vorm vind je die constructie ook in het Nederlands terug, bijvoorbeeld *de gisteren met groot gevolg gearriveerde monarch*. Een derde logische mogelijkheid is dat de hoofd-NP (midden) in de bijzin staat. Deze constructie komt daadwerkelijk voor, onder andere in het Quechua, Tibetaans en Lakota (een Sioux-taal uit de VS). In het Nederlands zou voorbeeld (3) er dan uitzien als (4):⁴

- (4) << de verkeersagent beboette *hij had man een overtreding zien begaan (de)* >>

Deze relatiefconstructie wordt ‘circumnominaal’ ofwel ‘hoofd-intern’ genoemd. Er is geen betrekkelijk voornaamwoord. Merk op dat ook *de* hier ontbreekt bij *man*. Het blijkt dat een definitieve determinator niet naast het interne hoofd kan staan (zie Williamson 1987, Culy 1990 en anderen); wel kan deze in sommige talen volgen op de gehele constructie, zoals aangegeven tussen haakjes. De bijzin is dan ook genominaliseerd, in zekere zin vergelijkbaar met *het op zondagmiddag bijwonen van een voetbalwedstrijd*.

Tenslotte is er een vierde type relatiefconstructie: de ‘correlatief’. Deze treffen we onder meer aan in het Hindi, het Tamil en het Kala Lagaw Ya (een Australische taal, ook Mabuiag genoemd). In het Nederlands zou die er als volgt uitzien:

- (5) << welke man hij een overtreding had zien begaan, de verkeersagent beboette die/hem >>

Hier is de relatiefzin vooropgeplaatst; in de matrix neemt een resumptief (vaak demonstratief) voornaamwoord zijn plaats in. Merk op dat – net als in (4) – de hoofd-NP (*man*) onderdeel uitmaakt van de bijzin zelf.

2 De traditionele terminologie en de analytische suggesties die daarvan uitgaan zijn enigszins problematisch. Ik kom hierop terug in paragraaf 3.2.

3 Zie De Vries (2001) voor een beknopt typologisch overzicht. Uitgebreide informatie is onder meer in Lehmann (1984) te vinden; zie ook mijn proefschrift en de referenties aldaar.

4 Zie paragraaf 2.6 voor een voorbeeld in het Dagbani.

Hoewel (4) en (5) onmogelijk zijn in het Nederlands, zijn er verrassend genoeg toch twee soorten relatieve zinnen die een intern hoofd hebben.⁵ Deze zijn geïllustreerd in (6). Het betreft hoofd-interne vrije relatiefzinnen (6a) en uitbreidende relatiefzinnen met een additioneel intern hoofd. Verderop zal blijken dat deze nauw gerelateerd zijn.

- (6) a Welke *onverlaat* zoiets doet, krijgt straf.
- b “De avonden”, welk *boek* van Reve veel gelezen wordt, is herdrukt.

Voor zover ik weet is geen van deze beide constructies op zichzelf of in typologisch verband besproken in de Nederlandse taalkundige literatuur.

In de volgende paragrafen zal ik de eigenschappen van de constructies in (6) bespreken en proberen te verklaren. Speciale aandacht krijgen de interpretatie en de (on)mogelijkheid van *pied piping*. Ook zal ik een korte vergelijking maken met de circumnominale relatiefzin in (4) en de correlatieve constructie in (5). Ik zal laten zien dat deze vergelijking mank gaat, en dat uit de syntaxis van Nederlandse (vrije) relatiefzinnen volgt dat een intern hoofd onder bepaalde voorwaarden mogelijk is in (6), maar niet in gewone beperkende relatiefzinnen. Paragraaf 2 behandelt vrije relatiefzinnen, paragraaf 3 uitbreidende. Paragraaf 4 gaat over links-dislokatie van vrije relatiefzinnen. Paragraaf 5 is de conclusie.

● 2 Vrije relatiefzinnen

2.1 Gewone en hoofd-interne vrije relatiefzinnen

Een beperkende betrekkelijke bijzin kan een volledig antecedent hebben, maar ook een pronominaal antecedent of een geïmpliceerd antecedent. Dit is geïllustreerd in (7):

- (7) a de man die zoiets doet
- b hij/degene die zoiets doet
- c wie zoiets doet

De constructie in (7b) heet een semi-vrije relatiefzin; die in (7c) een vrije. Het blijkt dat semi-vrije relatiefzinnen zich in alle opzichten gedragen als gewone. Daarom zijn ze ook wel ‘onechte’ vrije relatiefzinnen of ‘licht-hoofdige’ relatiefzinnen genoemd.

Zoals reeds aangekondigd in de introductie, kan aan de drie soorten beperkende relatiefzinnen in (7) een vierde worden toegevoegd: relatieve zinnen met een *intern* antecedent. Dit is de genoemde hoofd-interne vrije relatiefzin, kortweg HIVR. Een voorbeeld is (8):

- (8) welke vent zoiets doet

5 Afgezien hiervan is er in de Engelstalige literatuur een discussie over de zogenaamde ‘transparante vrije relatiefzin’. Een Nederlands voorbeeld is: *Balkenende is een wat critici noemen waardeloze premier*. Volgens Wilder (1998) en Van Riemsdijk (2000) heeft deze constructie een intern hoofd (hier: *premier*). Dit wordt echter uitgebreid tegengesproken in Grosu (2003).

De woordgroep in (8) kan ook als afhankelijke vraag gebruikt worden (bijvoorbeeld *Ik weet niet welke vent zoiets doet*), maar dat is hier niet van belang. Merk op dat in een afhankelijk vraag ook *wat voor NP* gebruikt kan worden, maar in een HIVR is dat niet goed mogelijk (?* *Wat voor vent zoiets doet, is gek*); het onderscheid is soms subtiel.

Net als een gewone vrije relatiefzin kan een HIVR als elk willekeurig argument in een matrix-zin fungeren. Ook de interne rol van het hoofd is vrij. Dit zal duidelijk zijn uit de voorbeeldzinnen in (9):⁶

- (9) a Welke student ook maar spiekt bij het tentamen, zal gestraft worden.
 b Ik lees welk boek me ook maar onder ogen komt.
 c Ik ga naar welk museum ze me ook maar aanraadt.
 d Hij eet taart bij welke gelegenheid zich ook maar voordoet.

In de volgende paragrafen zal ik twee opvallende verschillen tussen gewone, vrije en hoofd-interne relatiefzinnen behandelen.

2.2 Universele, definitie en indefiniete interpretatie

Een belangrijk verschil tussen gewone en vrije relatiefzinnen is de semantiek van de constructie:

- (10) *Een vrije relatiefzin wordt altijd definitief of universeel geïnterpreteerd, maar een gewone relatiefzin kan ook een indefiniet antecedent hebben.*

Dit criterium (zie o.a. Jacobson 1995) houdt in dat bijvoorbeeld *wie* in *wie dit gedaan heeft* een specifieke persoon aanduidt of een persoon in het algemeen (vergelijk *alwie*), maar niet een onbepaalde persoon. Met andere woorden: *wie* in dit voorbeeld kan denkbeeldig gerelateerd worden aan de determinatoren *de* en *alle*, maar niet aan *een*. Dit verschilt van de situatie in een gewone relatieve constructie, bijvoorbeeld *een man die een zwarte cape droeg*. Een vrije relatiefzin kan dan ook niet in een presentatieve context gebruikt worden; zie het contrast in (11):

- (11) a Er verscheen een/*de/*elke man die een zwarte cape droeg in de deuropening.
 b * Er verscheen wie een zwarte cape droeg in de deuropening.

De verklaring voor de definitie of universele interpretatie van vrije relatiefzinnen is dat er een semantische ‘maximaliseringsoperatie’ plaatsvindt op de deelzinsgrens. Zo’n operatie komt ook voor in enkele andere *wh*-constructies zoals comparatieven en ‘maatrelatieven’ (Eng. ‘amount relatives’); zie Rullmann (1995) en Grosu & Landman (1998). Informeel gesteld is het idee als volgt. In zijn algemeenheid bestaat een volledig argument uit tenminste een determinator D en een nominale groep NP. Men neemt aan dat een determinator zijn eigen syntactische projectie krijgt. Een eenvoudig voorbeeld is [_{DP} de [_{NP} man]].

6 Niet iedereen vindt (9d) geheel acceptabel.

In de formele semantiek is de NP een set van individuen met de eigenschap ‘man-zijn’. De determinator D kwantificeert over deze set; in dit voorbeeld kiest *de* een uniek lid uit de set van mannen. Als er een beperkende betrekkelijke bijzin bij de NP hoort, bijvoorbeeld *de man die danst*, wordt de betekenis geconstrueerd door kwantificatie na set-intersectie. In dit voorbeeld kiezen we de unieke *x* waarvoor geldt: *x* is een man en *x* danst. In een vrije relatiefzin is het antecedent impliciet, maar het geheel fungeert wel degelijk als een nominale groep in de matrix (zie ook paragraaf 2.4). Dat betekent dat er een abstracte determinator moet zijn. Wat is nu de set waarover gekwantificeerd wordt? In het voorbeeld *wie danst* geeft de relatiefzin een set met alle leden *x* waarvoor geldt *x* is een persoon en *x* danst. Gegeven een bepaalde context kunnen dat een of meer leden zijn. De maximaliseringsregel zegt nu dat over deze uitkomst gemaximaliseerd moet worden, wat inhoudt dat het collectief van de betreffende *x*-en wordt gevormd. De genoemde kwantificatie hierover is daardoor niet meer dan een een-op-een-correspondentie tussen D en het set-maximum.⁷ Een set met oorspronkelijk maar één lid leidt dan tot een definitieve interpretatie, een grotere set tot een universele (namelijk de gecombineerde leden). Een indefiniëte interpretatie is niet mogelijk, want de individuele leden van de gecombineerde set zijn niet meer toegankelijk na de maximaliseringsoperatie.

De vraag is nu hoe een HIVR zich gedraagt ten aanzien van het in (10) genoemde criterium. De semantiek van deze constructie is nog beperkter dan die van gewone vrije relatiefzinnen: alleen de universele interpretatie is mogelijk. De zinnen in (12) laten dit zien voor een subject:

- (12) a * Welke bakker hier op de hoek zit, zal vast wel witbrood verkopen.
 b Welke bakker zo’n grote winkel heeft, zal vast wel witbrood verkopen.

Het voorbeeld in (12a) laat geen universele interpretatie toe; dat in (12b) wel. Hetzelfde contrast vinden we terug bij andere zinsdelen:⁸

- (13) a * Ik gaf twee euro aan welke bedelaar ik vandaag bij de supermarkt zag.
 b Je behoort geld te geven aan welke bedelaar je ook maar ziet.
- (14) a * De soldaat beschoot welke vijand vandaag bij het viaduct zijn pad kruiste.
 b De soldaat beschoot welke vijand ook maar zijn pad kruiste.

7 Grosu & Landman (1998:148) stellen vast dat de grammatica (om onbekende redenen) de volgende beperking bevat: “als het hoofd [van een relatieve constructie, MdV] semantisch CP-intern is, is er geen semantisch onafhankelijk CP-extern materiaal mogelijk”. (Voor de duidelijkheid: CP is de relatieve bijzin.) Het hoofd van een vrije relatiefzin is semantisch intern; het antecedent is immers ‘ingesloten’. Er is weliswaar extern materiaal, namelijk de abstracte determinator, maar de maximaliseringsoperatie zorgt ervoor dat deze geen onafhankelijke betekenselementen toevoegt: er is immers een een-op-een-relatie tussen D en het set-maximum.

Als er geen extern materiaal is, vervalt dus de noodzaak tot maximalisering. Dit is het geval in de zogenaamde ‘irrealis vrije relatiefzin’, die onder meer in het Roemeens voorkomt, zoals beschreven door Grosu & Landman. Deze moet als een CP geanalyseerd worden. De eigenschappen verschillen van gewone genominalseerde vrije relatiefzinnen: een indefiniëte interpretatie is mogelijk en er kan extractie uit de relatiefzin plaatsvinden.

8 Er is een subtiel verschil tussen een universele lezing en een zogenaamde *free choice*-lezing (zie Giannakidou 2001), dat ik hier echter zal negeren. Het lijkt erop dat de aanwezigheid van het FC-item *wh...ook maar* de voorkeur heeft als de HIVR in een objectpositie staat, terwijl de universele lezing voor een HIVR in de subjectpositie ook zonder dit hulpmiddel toegankelijk is. Voor de argumentatie in dit artikel is dat verder niet van belang.

- (15) a * Je kunt witbrood kopen bij welke bakker hier op de hoek zit.
 b Je kunt witbrood kopen bij welke bakker je ook maar komt.

De verklaring hiervoor is als volgt. Ten eerste is er vanwege het interne hoofd semantische maximalisering nodig. Verder geldt dat *welke* een afhankelijk betrekkelijk voornaamwoord is. Als men spreekt over *welke NP*, is de presuppositie dat er een groep van referenten is. Dat heeft tot gevolg dat de set waarover uiteindelijk gemaximaliseerd wordt, meer dan één lid heeft. Daarom vervalt de mogelijkheid tot een definitie interpretatie. De indefiniëte is zoals hierboven beschreven in alle vrije relatiefzinnen onmogelijk (ook als gevolg van de maximalisering). Dus blijft de universele interpretatie over.

Op grond van de semantiek moeten we vaststellen dat er tenminste drie groepen beperkende relatiefzinnen zijn: (i) gewone, die een definitief, indefiniëte of universeel antecedent kunnen hebben; (ii) 'gewone' vrije, die alleen definitief of universeel zijn; en (iii) vrije met een intern hoofd, die alleen een universele interpretatie kennen.

2.3 *Pied piping: de feiten*

Een tweede criterium waarmee gewone relatieve constructies van vrije kunnen worden onderscheiden, is syntactisch van aard. Het betreft *pied piping*. Dit is de naam voor het algemene verschijnsel dat soms een woordgroep vooropgeplaatst wordt die groter is dan een vraagwoord of betrekkelijk voornaamwoord zelf. Een voorbeeld in een vraagzin is: *Met welke man heb je gesproken?* Soms zijn er twee mogelijkheden: *pied piping* of 'stranding': *Waar aan denk je?* versus *Waar denk je aan?* Stranding is afhankelijk van de zogenaamde R-transformatie in het Nederlands (*aan iets* → *eraan*).

Met betrekking tot relatiefzinnen heb ik in De Vries (2004) het volgende gesteld (zie ook Bresnan & Grimshaw 1978, Smits 1991):

- (16) *Pied piping is mogelijk in gewone relatiefzinnen, maar niet in vrije.*

Enkele illustraties zijn gegeven in (17) t/m (26):⁹

- (17) a De man *met wie* ik gesproken had, vertrok.
 b * *Met wie* ik gesproken had, vertrok.
- (18) a Ik groette de man *aan wie* ik mijn betrekking te danken heb.
 b * Ik groette *aan wie* ik mijn betrekking te danken heb.
- (19) a Ik dacht aan de man *met wie* jij danste.
 b * Ik dacht aan *met wie* jij danste.

⁹ Voor sommige sprekers zijn enkele van de gegeven oordelen in (17) t/m (26) te absoluut; de tendens die uit de relatieve contrasten spreekt is echter voor iedereen duidelijk. Overigens kan links-dislokatie de zaak compliceren; zie hiervoor paragraaf 4.

- (20) a Datgene *waarmee* hij speelde, was een rode pop.
b * *Waarmee* hij speelde, was een rode pop.
b' *Waar* hij *mee* speelde, was een rode pop.
- (21) a Datgene *waarom* de apotheker vroeg, was een nieuw recept.
b * *Waarom* de apotheker vroeg, was een nieuw recept.
b' *Waar* de apotheker *om* vroeg, was een nieuw recept.
- (22) a Hij stal het ding *waarmee* Joopje speelde.
b * Hij stal *waarmee* Joopje speelde.
b' Hij stal *waar* Joopje *mee* speelde.
- (23) a De man *wiens hulp* hij vorige week aanvaardde, verscheen niet op de vergadering.
b * *Wiens hulp* hij vorige week aanvaardde, verscheen niet op de vergadering.
- (24) a Hij verraadde de man *wiens hulp* hij vorige week nog dankbaar aanvaardde.
b * Hij verraadde *wiens hulp* hij vorige week nog dankbaar aanvaardde.
- (25) a Anna groette de man *met de broer van wie* ze gesproken had.
b * Anna groette *met de broer van wie* ze gesproken had.
- (26) a Anna groette de man *met wiens broer* ze gesproken had.
b * Anna groette *met wiens broer* ze gesproken had.

Pied piping kan dus wel in een gewone relatieve constructie, maar niet in een vrije relatiefzin. (Merk op dat bv. *hulp* in de bezittelijke relatiefzin in (23b) geen intern hoofd is: de vrije relatiefzin staat immers voor *man* of een persoon in het algemeen.) Hoe zit het nu met de HIVR? Een voorbeeld is (27):

- (27) *Welke onverlaat* zoiets doet, verdient het te worden geschorst.

Het zal duidelijk zijn dat de aanwezigheid van het interne hoofd naast *welke* op zichzelf al een minimale vorm van pied piping is. De toevoeging van een voorzetsel (of meer) is echter niet mogelijk, in tegenstelling tot de situatie in een equivalente zin met een antecedent:

- (28) a Elke vijand *met wie* je de degens kruist, zal proberen je te vermoorden.
b * *Met welke vijand* je ook maar de degens kruist, zal proberen je te vermoorden.
- (29) a Hij groet nog steeds elke klant *aan wie* hij ooit iets heeft verkocht.
b * Hij groet nog steeds *aan welke klant* hij ooit ook maar iets heeft verkocht.
- (30) a Anna groette elke man *met wiens broer* ze ooit gesproken had.
b * Anna groette *met welke mans broer* ze ooit ook maar gesproken had.

Ook in een HIVR is pied piping dus onmogelijk, afgezien van het interne hoofd zelf.

Men kan zich afvragen of de vergelijking tussen de voorbeelden in (17) t/m (26) en die in (28) t/m (30) niet mank gaat, omdat de laatstgenoemde een universele interpretatie hebben, terwijl de eerstgenoemde alle definitief zijn in eerste lezing. Dit is echter niet het geval: ook als we de voorbeelden van gewone vrije relatiefzinnen universeel maken, is pied piping uitgesloten. Dit is geïllustreerd in (31):

- (31) a **Met wie* ik ook maar gesproken had, vertrok.
 b *Ik groette *aan wie* ik ook maar mijn betrekking te danken heb.
 c *Ik dacht aan *met wie* jij ook maar danste.
 d **Waarmee* hij ook maar speelde, was beschadigd.
 e **Waarom* de apotheker ook maar vroeg, was niet voorradig.
 f *Hij stal *waarmee* Joopje ook maar speelde.
 g **Wiens hulp* hij ook maar aanvaardde, kwam naar de vergadering.
 h *Hij verraadde *wiens hulp* hij eerder ook maar aanvaard had.
 i *Anna groette *met de broer van wie* ze ook maar gesproken had.
 j *Anna groette *met wiens broer* ze ook maar gesproken had.

Al deze voorbeelden zijn acceptabel als direct voor de cursief gedrukte constituent een antecedent als *eenieder* of *alles* wordt ingevoegd.

Uit de bovenstaande gegevens blijven twee vragen over die we moeten zien te beantwoorden:

- (32) a *Waarom is pied piping niet mogelijk in vrije relatiefzinnen, inclusief HIVR's?*
 b *Waarom geldt het verbod op pied piping niet voor het interne hoofd zelf in HIVR's?*

Hiervoor moeten we eerst meer weten over de syntaxis van vrije relatiefzinnen. Dit is het onderwerp van de volgende paragraaf.

2.4 De syntaxis van vrije relatiefzinnen

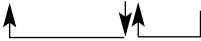
Een vrije relatiefzin is een genominaliseerde zin. Ik zal dit als volgt weergeven: [_{DP} D CP]. Hier is D een abstracte determinator (vergelijk bijvoorbeeld het nul-lidwoord in het indefinite meervoud *boeken*) en CP de relatiefzin. Binnen die deelzin is een betrekkelijk voornaamwoord vooropgeplaatst. Dit is vergelijkbaar met vraagwoordverplaatsing. Volgens Bianchi (1999) is een betrekkelijk voornaamwoord een relatieve determinator, zeg D_{rel}. Net als een gewone determinator is deze het hoofd van een volledige nominale groep: [_{DP-rel} D_{rel} [NP]]. Aangezien het een voornaamwoord betreft, is N fonologisch leeg.¹⁰ De structuur van een vrije relatieve constructie is dus in essentie als (33):

¹⁰ Dit geldt alleen voor vrije relatiefzinnen. Volgens de promotietheorie van relativisatie (zie paragraaf 3.3) kan een lexicale NP zich 'ontkoppelen' van D_{rel} en opwerken tot het antecedent van de relatiefzin. Ook een HIVR maakt gebruik van de mogelijkheid van een lexicale NP; zie beneden. Een voordeel van deze aanpak is dat de basisstructuur generaliseert over allerlei soorten relatiefzinnen.

(33) $[_{DP} D [_{CP} [_{DP-rel} D_{rel} [_{NP} N]]_i \dots t_i \dots]]$.

In een gewone vrije relatiefzin is het antecedent ingesloten in het betrekkelijk voornaamwoord, bv. *wie* in *wie zoet is, krijgt lekkers*. Deze combinatie van functies verkrijgt men door de elementen D, D_{rel} en N te combineren:

(34) $[_{DP} D [_{CP} [_{DP-rel} D_{rel} [_{NP} N]]_i \dots t_i \dots]]$.

In de generatieve grammatica kan men dit afleiden met hoofdverplaatsing, maar het gaat me hier niet om het formalisme. Duidelijk is dat *wie* drie elementen in zich verenigt; deze kunnen lexicaal gespecificeerd worden als bv. *de persoon die*. De dubbele functie van het vrije betrekkelijk voornaamwoord blijkt ook uit de naamvalscongruentie-effecten die ik in De Vries (2004) besproken heb; zie ook Groos & Van Riemsdijk (1981) en anderen. Een voorbeeld uit het Duits is hier herhaald in (35):

(35) *Ich grüßte wen/r dort stand.
'Ik groette wie daar stond.'

Het woord *wen/r* moet hier zowel nominatief als accusatief dragen en dat kan niet.¹¹ In het Nederlands is (35) wel acceptabel, want *wie* is morfologisch ondergespecificeerd voor naamval.

Tot zover de gewone vrije relatiefzin. Uit de structuur in (33) is onmiddellijk duidelijk wat de positie van een intern hoofd in een HIVR zou kunnen zijn, bv. *Welke idioot zoiets zegt, is gek*:

(36) $[_{DP} D [_{CP} [_{DP-rel} D_{rel} [_{NP} idioot]]_i \dots t_i \dots]] \dots$

Hier is D_{rel} *welke* en CP de vrije relatiefzin. Aangezien de complete DP de kenmerken deelt van het hoofd (denk aan persoon, geslacht, getal), moet er een verbinding zijn tussen de externe D en DP_{rel}. Dit kan worden gedaan door een syntactisch verband aan te leggen tussen D en D_{rel}, zoals getoond in (37):

(37) $[_{DP} D [_{CP} [_{DP-rel} D_{rel} [_{NP} N]]_i \dots t_i \dots]]$

In feite symboliseert (37) de externalisatie van het interne hoofd (middels de determinator). Als dit juist is, voorspellen we dat D en D_{rel} niet afzonderlijk uitgespeld kunnen worden, zoals in (38):

(38) * {De(gene), deze, hij, elke} welke idioot zoiets hardop zegt, is gek!

11 Een aantal sprekers accepteert echter de interne vorm *wer*. Niet-congruerende vrije relatiefzinnen moeten vermoedelijk worden geanalyseerd in termen van valse vrije relativisatie, zoals beschreven in paragraaf 3 over appositieve constructies.

Een geïncorporeerde vorm zoals *hetwelk* of *dewelke* zou daarentegen voorstelbaar zijn in archaïsch Nederlands, ware het niet dat het verbod op een definitieve interpretatie, zoals besproken in paragraaf 2.2, dit verhindert. *Alwelke NP...* lijkt me grammaticaal verdedigbaar, maar *alwelk* is geen betrekkelijk voornaamwoord (meer) in het Nederlands.¹²

In de volgende paragraaf zal ik laten zien hoe de restricties op pied piping uit paragraaf 2.3 verklaard kunnen worden, gegeven de theorie die hierboven geschetst is.

2.5 De restricties op pied piping verklaard

Kenmerkend voor de structuur van zowel de gewone vrije relatiefzin als de HIVR is de syntactische verbinding tussen D_{rel} en de externe D – vergelijk (34) en (37) – die de dubbele rol van het betrekkelijk voornaamwoord tot uitdrukking brengt:

$$(39) \quad [_{DP} D [_{CP} [_{DP-rel} D_{rel} NP]_i \dots t_i \dots]]$$

Zo'n soort verbinding is, net als alle syntactische relaties, onderhevig aan lokaliteitsrestricties. Voor hoofdverplaatsing geldt dat er geen tussenliggend hoofd in de weg mag zitten. Dit verklaart op een eenvoudige manier waarom pied piping in vrije relatiefzinnen ongrammaticaal is; zie (40):

$$(40) \quad * [_{DP} D [_{CP} [_{XP} X [_{DP-rel} D_{rel} NP]_i \dots t_i \dots]]$$

Hier is in de bijzin een constituent XP die groter is dan DP_{rel} vooropgeplaatst. Meestal is dat een voorzetselconstituent. Daardoor zit het voorzetsel in de weg als D_{rel} een verbinding met D wil aanleggen. Twee concrete voorbeelden uit paragraaf 2.2 zijn hier herhaald:

- (41) a *Ik groette *aan wie* ik mijn betrekking te danken heb.
 b *Met *welke vijand* je ook maar de degens kruist, zal proberen je te vermoorden.

Ook het antwoord op vraag (32b) – waarom geldt het verbod op pied piping niet voor het interne hoofd zelf in HIVR's? – is nu niet moeilijk meer. De interne-hoofd-NP in (39) maakt deel uit van DP_{rel} . Het hoofd N intervenueert niet in de verbinding tussen D_{rel} en D.

Er blijven twee constructies over waarvoor de verklaring iets complexer is. De eerste betreft zinnen met een R-transformatie. De relevante voorbeelden zijn herhaald in (42):¹³

- (42) a *Hij stal waarmee Joopje speelde.
 b *Waarmee hij speelde was een rode pop.

¹² Op internet trof ik niettemin de volgende tekst aan: "Onder het genot van een hapje en een drankje werden de sociale contacten weer eens flink aangehaald, *alwelk* een zeer gezellig tafereel opleverde."

¹³ Voor sommigen is (42) iets beter dan hier aangegeven. Een recensent vindt (43) hieronder twijfelachtig. Voor zover ik weet is er voor iedereen echter een duidelijk contrast tussen (42) en (43).

Bij een R-transformatie komt het betrekkelijk voornaamwoord voor het voorzetsel terecht. Waarom zit P dan nog in de weg voor de relatie tussen D_{rel} en de externe D? Dit vereist enige uitleg over de R-transformatie. Merk om te beginnen op dat de volgende zinnen minimaal contrasteren met (42):

- (43) a Hij stal waar Joopje mee speelde.
 b Waar hij mee speelde was een rode pop.

De aanvankelijke structuur van *waar(...)mee* is $[P DP_{rel}]$, zeg ‘*met wat*’. Er zijn nu twee mogelijkheden. Ten eerste kan DP_{rel} naar SpecPP verplaatst worden (vergelijk Van Riemsdijk 1978). Dit geeft $[_{PP} DP_{rel} [_{P'} P t_{dp}]]$. De DP is nu vrij om uit de PP verplaatst te worden; dit levert *waar...mee* op, zoals in (43). De configuratie is dan onproblematisch voor een vrije relatiefzin (vergelijk (39) hierboven). De tweede mogelijkheid is dat het betrekkelijk voornaamwoord incorporeert in het voorzetsel: $[_{P} D_{rel}+P] [_{DP-rel} t_{d-rel}]$, *waarmee*. De kenmerken van D_{rel} zitten nu vast in P en er volgt verplichte pied piping bij de vooropplaatsing van het relativum in de relatiefzin, zoals in (42). Maar nu zit D_{rel} ingebed in P; daarom kan het geen verbinding leggen met de hoger gelegen externe determinator. Met andere woorden: excorporatie (van D_{rel} uit P) is niet mogelijk. De situatie is dus vergelijkbaar met (40).

De tweede constructie die meer uitleg behoeft, is de bezittelijke vrije relatiefzin met een prenominaal genitief zoals in (44):

- (44) a **Wiens hulp* hij vorige week aanvaardde, verscheen niet op de vergadering.
 b *Hij verraadde *wiens hulp* hij vorige week nog dankbaar aanvaardde.

Als er een antecedent is zoals *de man* zijn de zinnen prima, maar met een vrije relatiefzin zijn ze onacceptabel. Zoals gezegd in paragraaf 2.3 is *hulp* geen intern hoofd: de vrije relatiefzin duidt immers een persoon aan. Het betrekkelijk voornaamwoord is dus, anders dan in een HIVR, ingebed in een DP met een andere referent. In die zin is er in (44) duidelijk sprake van pied piping. Hoewel er geen overt hoofd (een woord) tussen *wiens* en de externe determinator van de vrije relatiefzin zit, is er wel degelijk interveniërende syntactische structuur aanwezig.

Hoe die structuur er precies uitziet, hangt af van de theorie over genitieven. Als voorbeeld zal ik de mijne hier kort weergeven (zie verder De Vries te versch., 2002a: H8). In (45) staat de structuur van *wiens hulp*. Binnen de DP met als nominaal hoofd *hulp* is een genitieve modificeerder *wiens* vooropgeplaatst.¹⁴

- (45) $[_{DP} [_{PP} P^{+gen} [_{DP-rel} wiens]]_i D [_{NP} hulp t_i]]$

Ofschoon het hier slechts één woord betreft, is een genitieve constituent in zijn algemeenheid natuurlijk een woordgroep. *Wiens* is dus niet de determinator van *hulp*, maar een woordgroep in de specificieerder ervan (van D om precies te zijn). Dit volgt ook uit het

14 Volgens Taylor (1996) heeft een prenominaal possessor een topic-functie binnen de overkoepelende nominale groep.

verschil in naamval. Ik neem aan dat de oblique genitieve naamval wordt gelicenseerd door een abstracte prepositie P^{*gen} .¹⁵

Als nu (45) wordt ingebed in een vrije relatieve constructie, moet D_{rel} contact kunnen maken met een externe determinator:

$$(46) \quad * [_{DP} D [_{CP} [_{DP} [_{PP} P [_{DP-rel} D_{rel} \dots \dots]]]]$$

Net als voorheen lukt dat niet omdat P in de weg zit.

Kortom, de gegevens met betrekking tot pied piping volgen zonder problemen uit de algemene theorie voor vrije relatiefzinnen en HIVR's.

2.6 Een vergelijking tussen de HIVR, de circumnominale en de correlatieve constructie

Gegeven de bovenstaande bespreking van de eigenschappen en de structuur van hoofd-interne vrije relatiefzinnen, is het wellicht zinvol om een vergelijking te maken met de circumnominale en de correlatieve constructie, zoals we die uit andere talen kennen. Een concreet voorbeeld van een circumnominale relatiefzin in het Dagbani (een Gur-taal uit Ghana) is gegeven in (47), uit Lehmann (1984:117):¹⁶

- (47) A mi [o nɔ ti saan-so lɔgri] la
 Jij ken hij SR geef vreemde-SPEC/LEV geld PTL
 'Jij kent de vreemdeling wie hij het geld gaf.'

Hoewel (47) een intern hoofd bevat, is duidelijk dat de constructie verschilt van de Nederlandse HIVR: er is geen relatief voornaamwoord en de hoofd-NP is niet vooropgeplaatst in de bijzin.¹⁷ Verder is de interpretatie in dit voorbeeld definitief, terwijl een HIVR juist universeel moet zijn. Wat wel overeenkomt met de HIVR is dat de circumnominale constructie genominaliseerd is en op een DP-positie voorkomt (zie o.a. Culy 1990 voor meer informatie).

De correlatief is geïllustreerd in (48), een voorbeeld uit het Hindi van Mahajan (2000:208):¹⁸

- (48) [joa:dmi: si:ta:-ko pasand hɛ] mujhe vo acc^ba: nah̄: lagta:
 REL man Sita-DAT houden.van zijn-PRES ik=DAT DEM aardig niet lijken-IMP
 let. 'Welke man Sita van houdt, mij lijkt die niet aardig.'
 'Ik mag de man van wie Sita houdt niet.'

15 P en D hebben geen lexicale inhoud (vgl. **van wiens hulp; *wiens de hulp*). De betekenis van P is equivalent aan het possessieve *van*. Ik denk dat de prenominaal genitief wordt afgeleid van de gewone perifrastische constructie zoals [_{DP} (D) [_{NP} *hulp van* [_{DP-rel} *wie*]]]].

16 SR is subordinator, SPEC specifiek, LEV levend, PTL partikel. De vertaling in het Nederlands is mijn verantwoordelijkheid. Dat geldt ook in (48) en (104) hieronder.

17 Wel kan de hoofd-NP in sommige talen (optioneel) gescrambled worden; zie Basilico (1996).

18 REL is relativum, DAT datief, PRES presens, DEM demonstrativum, IMP imperfectum.

De correlatief heeft met de HIVR gemeen dat er een betrekkelijk voornaamwoord is dat samen met de hoofd-NP vooropgeplaatst is in de bijzin. (Althans, dat is het frequentste patroon; zie voor een completer overzicht bv. Srivastav 1991 en Mahajan 2000.) Maar ook nu zijn de verschillen groot. Ten eerste kan de interpretatie van de correlatief definitief zijn, zoals in (48).¹⁹ Verder is een correlatieve zin *niet* genominaliseerd. Dit wordt benadrukt door Keenan (1985:164). In tegenstelling tot de situatie in een circumnominale relatiefconstructie, is er nooit een zichtbare externe determinator, naamvalsuitgang of geaffixeerde adpositie. De correlatief is dus een CP. Hij komt ook nooit op DP-posities voor, maar uitsluitend zinsinitieel (volgens Srivastav 1991 is een correlatief geadjungeerd aan IP). Tenslotte is er een (demonstratief) voornaamwoord dat de plaats van de open plek in de matrix inneemt.

Een overzicht van enkele belangrijke eigenschappen van de HIVR, de correlatief en de circumnominale relatiefzin is opgenomen in tabel 1.

	<i>HIVR</i>	<i>correlatief</i>	<i>circumnominiaal</i>
semantiek	universeel	univ/def	univ/def/(indef) ²⁰
bijzin genominaliseerd	ja	nee	ja
positie relatiefzin	DP-positie	zins-initieel	DP-positie
resumptief vnw in matrix	nee	ja	nee
betrekkelijk voornaamwoord	ja	ja	nee
vooropplaatsing hoofd-NP	ja	ja	nee
pied piping	nee	ja?	n.v.t.

Tabel 1: Eigenschappen van hoofd-interne relatieve constructies

De globale structuur van deze drie constructies is zoals aangegeven in (49):

- (49) a HIVR: $[_{matrix} \dots [_{DP} D [_{CP} [_{DP-rel} D_{rel} NP]_i \dots t_i \dots]] \dots]$
 b correlatief: $[[_{CP} [_{DP-rel} D_{rel} NP]_i \dots t_i \dots] [_{matrix} \dots Dem \dots]]$
 c circumnominiaal: $[_{matrix} \dots [_{DP} D [_{CP} \dots NP \dots]_i] \dots]$

De conclusie luidt dat, ofschoon de HIVR oppervlakkig doet denken aan de correlatief en de circumnominale constructie, de vergelijking bij nader inzien geen stand houdt. De HIVR gedraagt zich veeleer als een variant van de gewone Nederlandse vrije relatiefzin.

19 Volgens Grosu & Landman (1998) vindt in correlatieven, net als in vrije relatiefzinnen, maximalisering plaats. De interpretatie is dus universeel of definitief, maar niet indefinitief.

20 Grosu & Landman (1998) veronderstellen dat circumnominale zinnen zonder een externe determinator gemaximaliseerd zijn, en die met een determinator gewoon restrictief (dus inclusief een mogelijke indefiniete interpretatie). Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of deze claim houdbaar is. Of een externe determinator mogelijk is in een bepaalde taal hangt van andere zaken af, waaronder de standaard woordvolgorde N D of D N; zie Culy (1990) voor commentaar.

3 Uitbreidende relatiefzinnen

3.1 Appositieve relatiefzinnen met een additioneel intern hoofd

De tweede constructie waarin het Nederlands een interne hoofd-NP toestaat, is zoals gezegd de uitbreidende betrekkelijke bijzin. Enkele voorbeelden zijn gegeven in (50):

- (50) a Ze zwaaide naar Joop, *welke stakkerd* zijn been had gebroken bij het skieën.
 b “De avonden”, *welk boek van Reve* veel gelezen wordt, is herdrukt.

De voorbeelden zijn ongewoon, maar niet onmogelijk. Ter vergelijking: in beperkende relatiefzinnen is een intern hoofd volstrekt onacceptabel; zie (51).

- (51) a *Ze zag een man *welke stakkerd* zijn been had gebroken.
 b *Ze las een boek *welke roman* door Reve was geschreven.

Het interne hoofd in (50a/b) wordt voorafgegaan door het werkelijke antecedent. In deze zin verschilt de constructie van de HIVR. Merk op dat het terugwijzen met een volledige DP naar een antecedent ongebruikelijk is. Normaal gesproken wordt een voornaamwoord gebruikt, zoals in (52):

- (52) *De inbreker* sloop de donkere kamer binnen. *Hij* had een zaklantaarn in zijn hand.

De manier van verwijzen in (50) moet dus worden vergeleken met (53):

- (53) *De inbreker* sloop de donkere kamer binnen, maar *de oen* was zijn zaklantaarn vergeten.

De zinnen in (50) kunnen worden geparafraseerd als in (54):

- (54) a Ze zwaaide naar Joop. *De stakkerd* had zijn been gebroken bij het skieën.
 b “*De avonden*” is herdrukt. *Dit boek van Reve* wordt veel gelezen.

Steeds geldt dat het tweede als een eigenschap van het eerste kan worden gezien: de inbreker is een oen, Joop is een stakkerd, “De avonden” is een boek van Reve.

Zoals bekend, kunnen uitbreidende relatiefzinnen, anders dan beperkende, een antecedent nemen met een categoriale status ongelijk aan DP. Ook dan is een intern hoofd mogelijk:

- (55) a De aarde is bolvormig, *welk feit* reeds lang bekend is. [CP]
 b Ze vindt Joop aardig, *welke eigenschap* ik hem bepaald niet [AP]
 toe zou dichten.
 c Joop zat in de tuin, *op welke plek* hij graag vertoeft. [PP]
 d De pauze is van drie tot kwart over drie, *welk interval* ik [PP]
 persoonlijk te kort vind.

De parafrases zijn gegeven in (56):

- (56) a *De aarde is bolvormig. Dit feit* is reeds lang bekend.
 b Ze vindt Joop *aardig*. *Deze eigenschap* zou ik hem bepaald niet toedichten.
 c Joop zat *in de tuin*. *Op deze plek* vertoeft hij graag.
 d De pauze is *van drie tot kwart over drie*. *Dit interval* vind ik persoonlijk te kort.

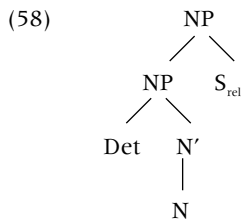
Kortom, naast de HIVR kent het Nederlands dus ook de HIAR, de hoofd-interne appositieve relatiefzin. De volgende vragen doen zich nu voor:

- (57) a *Waarom zijn HIAR's mogelijk, maar beperkende relatiefzinnen met een additioneel intern hoofd niet?*
 b *Is er een verband tussen de HIVR en de HIAR?*

De antwoorden volgen uit de combinatie van de zogenaamde promotietheorie van relativisatie in het algemeen en de coördinatie-analyse van appositieve relatiefzinnen in het bijzonder, die beide onafhankelijk van het huidige onderwerp zijn opgesteld. Ze worden hieronder besproken. Maar eerst is een korte inleiding over het syntactische verschil tussen beperkende en uitbreidende relatiefzinnen op zijn plaats.

3.2 Beperkende versus uitbreidende relatiefzinnen

In een beperkende relatieve constructie zoals *het huis dat hij kocht* wordt traditioneel *het huis* het antecedent genoemd en *dat hij kocht* de relatiefzin. Deze terminologie suggereert een aantal analytische aannames:²¹ (i) *het huis* is een constituent; (ii) de relatiefzin is een bijvoeglijke bijzin bij deze constituent; (iii) het betrekkelijk voornaamwoord verwijst naar het antecedent. Deze aannames vindt men o.a. in Ross (1967). Een bekende visualisatie ervan is (58):

Hier is S (Engels: ‘sentence’) de relatiefzin. Die is rechts-geadjungeerd aan de antecedents-NP en dus een bijvoeglijke bijzin. Det+N vormen een constituent (namelijk als de lagere NP-knoop) en daarom kan een betrekkelijk voornaamwoord binnen S_{rel} ernaar verwijzen. Tegelijk vormen Det+N+S_{rel} een grotere constituent (de maximale NP) die als zinsdeel in een matrix-zin kan fungeren.

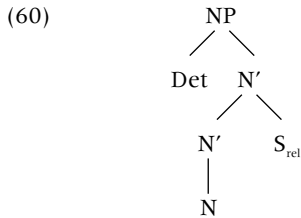
In later werk is echter duidelijk geworden dat deze zogenaamde ‘NP S’-theorie onmo-

21 Zie De Vries (2002b) voor een iets uitgebreidere bespreking.

gelijk juist kan zijn voor beperkende relatiefzinnen, zie bv. Partee (1975), Jackendoff (1977) en Smits (1988). Dat heeft onder andere te maken met het zogenaamde ‘bereik’ van de determinator. Neem eens de volgende zin:

(59) Alle katten die biefstuk lusten, zijn weggelopen.

De betekenis is niet: “# Alle katten zijn weggelopen. Alle katten/die lusten biefstuk.” Dat houdt in dat de determinator *alle* niet alleen betrekking heeft op *katten*, maar op het geheel van *katten* plus de beperkende relatiefzin. De structuur moet dus, eerder dan (58), de volgende zijn:

Met andere woorden: in een beperkende relatiefzin kiest de determinator een aantal leden (met *de/het één*, met *alle* allemaal) uit de set die samengesteld is uit de combinatie van eigenschappen die door het naamwoord en de bijzin gegeven worden. In (59) geldt dat alleen uit de set van katten die aan het predikaat ‘biefstuk lusten’ voldoen, alle leden worden genomen. Katten die *géén* biefstuk lusten zijn niet noodzakelijkerwijze weggelopen; daarover wordt niets beweerd.

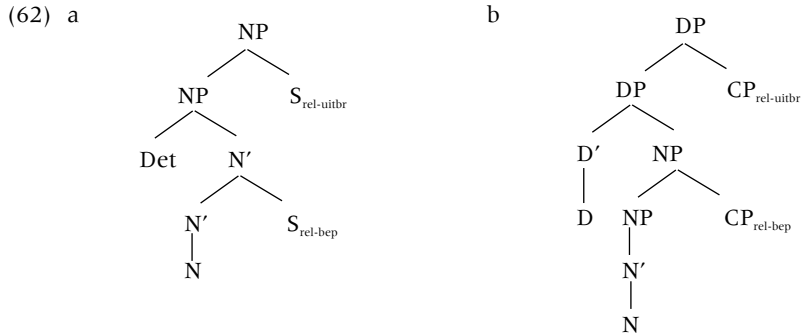
Een structuur als in (60) wordt ook wel de ‘Nom S’-theorie genoemd. Duidelijk is dat deze beter de situatie voor beperkende relatiefzinnen weerspiegelt dan de ‘NP S’-theorie in (58). Een aanname hierbij is natuurlijk dat het bereik van een determinator bepaald wordt door de ‘hoogte’ in de boom (in de generatieve grammatica spreekt men van ‘c-commanderen’).

Voor uitbreidende relatiefzinnen geldt precies het omgekeerde. De betekenis van (61a) komt in dit geval overeen met (61b) – op voorwaarde dat *twee van onze vier katten* in beide zinnen dezelfde katten aanduiden, uiteraard.

- (61) a Twee van onze vier katten, die overigens graag biefstuk lusten, zijn weggelopen.
 b Twee van onze vier katten zijn weggelopen. Twee van onze vier katten/die lusten overigens graag biefstuk.

Hier heeft de complexe determinator *twee van onze vier* rechtstreeks betrekking op *katten*. De relatiefzin is duidelijk gevoegd bij de volledige NP *twee van onze vier katten*. Of andere katten ook biefstuk lusten blijft in het midden. Daarom is nu eerder (58) dan (60) van toepassing.

Kortom, de hiërarchie in een beperkende relatieve constructie is [Det [N S]], terwijl die in een appositieve [[Det N] S] moet zijn. De gecombineerde structuur is dan (62a).²² Een gemoderniseerde variant is (62b), waarbij de determinator een eigen projectie heeft, zoals besproken in paragraaf 2.2. In het vervolg zal ik naar (62b) verwijzen als de standaardtheorie.²³

Uit (62b) blijkt dat de traditionele notie *antecedent* (in een simpel geval: “D N”) problematisch is. Ten opzichte van een beperkende relatiefzin is D+N namelijk geen constituent: CP_{rel} is een bijvoeglijke bijzin bij N(P), niet bij D+NP; de determinator moet immers bereik hebben over de combinatie van N+CP. Voor een uitbreidende relatiefzin klopt het wel: de lagere DP sluit CP_{rel-uitbr} uit en bevat zowel D als N.

Juist of niet, ik zal niet proberen de inhoud van de term *antecedent* te veranderen. Wel maak ik gebruik van twee andere, preciezere noties. Ten eerste kan D in alle gevallen de *externe determinator* worden genoemd. Ten tweede wordt (de lagere) NP de *hoofd-NP* van de relatieve constructie genoemd.

In een uitbreidende relatieve constructie wordt middels het betrekkelijk voornaamwoord naar het antecedent (de lagere DP) verwezen. De vraag is nu waar het betrekkelijk voornaamwoord naar verwijst in een beperkende relatiefzin. Aan de hand van de structuur zou je zeggen: N(P). (DP is nu niet mogelijk: deze bevat immers de relatiefzin zelf; dit zou een zogenaamde ‘i-binnen-i’-configuratie opleveren, d.w.z. de configuratie [...]_i [...]]_i is logisch onmogelijk als *i* steeds dezelfde referent aan zou moeten duiden.) De verwijzing naar N(P) is opmerkelijk, want pronominale verwijzing is normaalgesproken naar een volledig argument (een DP), oftewel naar een volledige nominale categorie inclusief de determinator. Je kunt je dan ook afvragen of een betrekkelijk voornaamwoord wel een

22 Merk op dat deze configuratie een wenselijk bijkomend effect heeft. De structuur laat zien waarom een uitbreidende relatiefzin altijd moet volgen op een beperkende (indien er twee relatiefzinnen zijn). Dit effect is geïllustreerd in (i) en (ii). De bijzin *dat op de hoek staat* is beperkend bedoeld; de andere uitbreidend.

(i) Jan kocht het huis dat op de hoek staat, waar wij trouwens gisteren nog langs liepen.

(ii) *Jan kocht het huis, waar wij trouwens gisteren nog langs liepen, dat op de hoek staat.

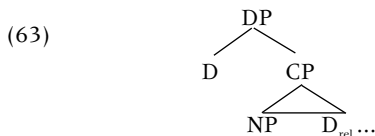
Aangezien de uitbreidende betrekkelijke bijzin hoger aangehecht moet worden dan de beperkende – aan de rechterkant – komt hij er automatisch na.

23 Over de details is geen overeenstemming in de literatuur. In een aantal recente publicaties is een beperkende relatiefzin niet rechts-geadjungeerd, maar eerder een complement van N; zie De Vries (2002a:69ff) voor een bespreking.

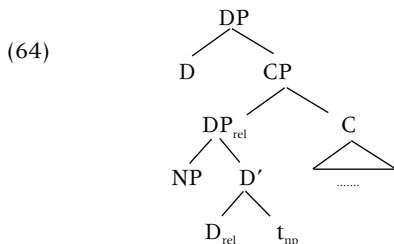
antecedent in de eigenlijke zin van het woord neemt. Niettemin verwijzen N en het betrekkelijk voornaamwoord naar dezelfde set van eigenschappen/objecten. In de generatieve grammatica kan dat worden aangegeven met co-indexatie onder adjacentie, maar zover ik weet is er over het speciale karakter van deze co-indexatie weinig diepzinnigs geschreven. De promotietheorie werpt echter een nieuw licht op deze kwestie.

3.3 Promotie

Uit het voorgaande blijkt dat de determinator de combinatie van NP met een beperkende relatiefzin selecteert. Onder een iets andere conceptie van het begrip relatiefzin zou echter de NP ook deel kunnen uitmaken van de bijzin. Het relevante deel van de structuur in (62b) kan dan gewijzigd worden in (63), waar ik ook de plek van het betrekkelijk voornaamwoord (D_{rel}) heb weergegeven:

Dit biedt een nieuw perspectief op de enigszins mysterieuze relatie tussen NP en het betrekkelijk voornaamwoord. Het lijkt in (63) of ze om dezelfde argumentpositie binnen CP concurreren, maar dat hoeft niet zo te zijn. NP is immers geen volledig nominaal argument en het voornaamwoord is eigenlijk niet meer dan een tweede determinator. Ze zouden dus samen een volledig argument binnen de bijzin kunnen vormen. De structuur is dan (64):

De hoofd-NP en het betrekkelijk voornaamwoord vormen samen een maximale nominale categorie, en dus hebben ze automatisch betrekking op hetzelfde. De woordgroepen *huis dat* of *kat die* lijken dan sterk op nomina met een aanwijzende determinator: *dat huis*, *die kat*, even afgezien van de afwijkende volgorde. Het zal duidelijk zijn dat (64) overeenkomt met het standpunt van Bianchi (1999) dat een betrekkelijk voornaamwoord een determinator bij een nominale groep is.

We weten dat een betrekkelijk voornaamwoord vooropgeplaatst is binnen de betrekkelijke bijzin. Als nu de hoofd-NP deel uitmaakt van DP_{rel} , dan geldt dat die automatisch mee verplaatst moet zijn:

Het idee dat de hoofd-NP bijzins-intern is, en samen met het betreffende voornaamwoord vooropgeplaatst wordt, heet *promotietheorie* (ofwel de *raising-analyse*; zie Vergnaud 1974, Kayne 1994, Bianchi 1999, De Vries 2002a).

Het belangrijkste argument voor de promotietheorie is dat deze een generalisatie over verschillende types relatiefzinnen mogelijk maakt. Niet alleen is de structuur in (65) in essentie dezelfde voor vrije relatiefzinnen en HIVR's (zie paragraaf 2.4 hierboven), ook maakt deze een vergelijking met circumnominale relatiefzinnen zoals in het Dagbani (zie paragraaf 2.6) mogelijk. In zo'n taal wordt de hoofd-NP eenvoudigweg niet vooropgeplaatst. Dit kan men vergelijken met *wh-in-situ* (bv. *Tu as vu qui?* let. 'Je hebt gezien wie?' in het Frans), waarbij ook geldt dat de vooropplaatsing geen doorgang vindt. Het verschil kan men beschrijven in termen van een taalafhankelijke parameter. Merk op dat het bestaan van de circumnominale constructie onbegrijpelijk is vanuit het perspectief van de standaardtheorie van relatiefzinnen, waarin de bijzin een adjunct is bij de hoofd-NP.

Er bestaan ook aanwijzingen voor promotie die men in het Nederlands kan illustreren. Het gaat hierbij om zogenaamde connectiviteitseffecten tussen het zichtbare antecedent en het 'gat' in de betreffende bijzin (het spoor t_i in (65)). De clou is telkens dat het betreffende voornaamwoord geen afdoende vervanging is voor de hoofd-NP. Hieruit kan men concluderen dat de hoofd-NP een rechtstreekse verbinding heeft met het gat, oftewel dat deze gegeneerd is binnenin de bijzin en vervolgens vooropgeplaatst, zoals aangegeven in (65). Een voorbeeld is (66):

- (66) a De gemene streek die Joop had geleverd, riep om wraak.
 b #De gemene streek riep om wraak. Joop had die geleverd.

Het feit dat pronominale verwijzing naar *streek* in (66b) op zijn minst een tikje merkwaardig is (het teken # duidt semantische incoherentie aan), betekent waarschijnlijk dat de collocatie (*een*) *streek leveren* op enig niveau in de syntactische afleiding van de zin een geheel moet zijn. Dat betekent dat in (66a) *streek* in dezelfde deelzin moet worden gegeneerd als *leveren*, hetgeen promotie veronderstelt.

Een ander voorbeeld is (67), waarin de anafoor *zichzelf* de naam *Joop* als referent neemt:

- (67) De [verhalen over zichzelf]_k die_i Joop_k gisteren _ hoorde, waren pure leugens.

Normaalgesproken heeft de anafoor *zichzelf* een antecedent. Een postcedent is uitsluitend mogelijk als de referent vooropgeplaatst is, zoals in *Over zichzelf vertelde Joop niets dan goeds*. Binnen een relatiefzin is ten minste het betreffende voornaamwoord op een vergelijkbare manier vooropgeplaatst. Volgens de promotietheorie geldt dat voor NP+D_{rel} als geheel, oftewel *verhalen over zichzelf die* in (67). Als *verhalen over zichzelf* geen deel zou uitmaken van de bijzin, dan blijft het een raadsel hoe *zichzelf* aan zijn referent komt. Merk op dat het betreffende voornaamwoord in dit voorbeeld niet tot hulp kan strekken: *die* slaat immers op *verhalen*, niet op *Joop*.²⁴

24 Ook een eventueel abstract PRO-onderwerp van *verhalen* zou in dit voorbeeld ongelijk aan *Joop* zijn: *Joop* is niet de verhalenverteller, maar degene die verhalen hoort.

Wat betekent de promotietheorie nu voor de discussie over hoofd-interne relatiefzinnen? Het antwoord hierop kan heel kort zijn: de voorspelling is dat een additioneel intern hoofd niet mogelijk is in een gewone beperkende relatiefzin. De enige NP-positie die hiervoor in aanmerking komt is immers al ingenomen door het werkelijke antecedent. Deze voorspelling is juist. De relevante voorbeelden uit paragraaf 3.1 zijn herhaald in (68):

- (68) a *Ze zag een man welke stakkerd zijn been had gebroken.
 b *Ze las een boek welke roman door Reve was geschreven.

In (68a) zou *man* de gepromote NP moeten zijn, maar dan is er geen ruimte meer voor *stakkerd*. Merk op dat in de adjunctie-structuur in (62) wel plaats is voor een extra NP. Er zijn dan extra aannames nodig om de mogelijkheid van een hoofd-interne relatiefzin uit te sluiten.

In de volgende paragraaf wordt de vraag behandeld waarom een extra intern hoofd in een appositieve constructie wel mogelijk is.

3.4 Appositie

In andere publicaties heb ik beargumenteerd dat een uitbreidende relatiefzin een complexe appositie is, en dat een appositie op een speciale manier gecoördineerd is met het antecedent.²⁵ Kort samengevat is de structuur van (69a) zoals aangegeven in (69b); een parafrase hiervan staat in (69c):

- (69) a de koningin, die ik vorig jaar in het echt heb gezien
 b [_{CoP} [_{DP} de koningin] &: [_{DP} ∅ [_{CP} die_i ik ... t_i ...]]]
 c de koningin, oftewel degene die ik vorig jaar in het echt heb gezien

Hier staat &: symbool voor specificerende coördinatie (zie o.a. Kraak en Klooster 1968:241ff; een voorbeeld is *Fik is een hond, en wel een poedel*). Het tweede conjunct (de relatiefzin) specificeert dus het eerste conjunct (het antecedent). Het tweede conjunct is niet zomaar een zin (een CP), maar een genominaliseerde zin (een DP die een CP bevat, zoals een vrije relatiefzin).²⁶ Zoals duidelijk wordt uit de parafrase, moet de appositieve relatiefzin de structuur van een semi-vrije relatiefzin hebben.

Wat voor het onderwerp van dit artikel met name van belang is, is dat er in de bijzin in (69) een NP-positie vrij is, namelijk de NP die deel uitmaakt van DP_{rel} (de projectie van *die*). In dit opzicht is een uitbreidende relatiefzin vergelijkbaar met vrije relatiefzinnen. We voorspellen dus het bestaan van de HIAR: als we de genoemde NP-positie vullen, krijgen we een hoofd-interne appositieve relatiefzin. Het betreffende voornaamwoord D_{rel} verandert dan in het afhankelijke *welk(e)*. Aangezien er ook nog het echte antecedent in het eerste conjunct is, is het interne hoofd additioneel. Een voorbeeld is herhaald in (70):

²⁵ Zie onder meer De Vries (2000, 2002a, in voorber. a). Vergelijk ook Koster (2000).

²⁶ Vergelijk ook Canac-Marquis & Tremblay (1998). In hun visie is een uitbreidende relatiefzin in feite een vrije relatiefzin die een parentese is bij het antecedent.

(70) “De avonden”, welk boek van Reve veel gelezen wordt, is herdrukt.

De structuur is als volgt:

(71) [_{CoP} [_{DP} “De avonden”] &: [_{DP} D [_{CP} [_{DP-rel} welk [_{NP} boek van Reve]]_i ... t_i ...]]

De structuur van het tweede conjunct komt overeen met de structuur van de HIVR, zoals besproken in paragraaf 2.4. Net als bij een HIVR is een (pronominaal) antecedent uitgesloten:

(72) “De avonden”, (**dat*) welk boek van Reve veel gelezen wordt, is herdrukt.

Hiermee zijn de voornaamste vragen uit de inleiding in paragraaf 3.1 beantwoord. Anders dan een restrictieve relatiefzin, staat een appositieve relatieve zin een intern hoofd toe, omdat hij gecoördineerd is met het antecedent en er een NP-positie vrij is in het tweede conjunct. Merk op dat (71) in overeenstemming is met de promotietheorie. Het is de interne hoofd-NP (*boek van Reve*) die gepromoveerd wordt. Voor het ‘echte’ antecedent (“*De avonden*”) in het eerste conjunct geldt dit niet, wat wordt ondersteund door het feit dat de genoemde connectiviteitseffecten voor restrictieve relatieve constructies niet opgaan in uitbreidende (zie met name Bianchi 1999 voor discussie). Een voorbeeld van dit contrast is gegeven in (73):

- (73) a De verhalen over zichzelf_i die Joop_i gisteren hoorde, waren pure leugens.
 b ?*Deze verhalen over zichzelf_i, die Joop_i gisteren toevallig had gehoord, waren pure leugens.

Connectiviteit tussen een intern hoofd en het gat zou er echter wel moeten zijn. Dit is inderdaad zo. Een voorbeeld is (74):

(74) “De Ochtenden”, *welke roman over zichzelf*_i Joop_i _ aan het schrijven is, kan men niet als bijster origineel beschouwen.

Hier wordt de anafoor *zichzelf*, die ingebed is in de interne hoofd-NP, gerelateerd aan het bijzins-interne subject *Joop*.

Kortom, de structuur van een HIAR komt overeen met die van een HIVR. De context is echter anders; daarom is het interne hoofd in een HIAR additioneel. Bij nadere beschouwing zijn er zijn nog meer verschillen tussen de HIVR en de HIAR; deze zijn het onderwerp van de volgende paragraaf.

3.5 Verschillen tussen de HIVR en de HIAR

In paragraaf 2 zijn twee eigenschappen van de HIVR uitgelicht, namelijk de universele interpretatie en het verbod op pied piping. Enkele voorbeelden hiervan zijn herhaald in (75) en (76):

● **4 Links-dislokatie van (schijnbare) vrije relatiefzinnen**

4.1 *Vrije relatiefzinnen in constructies met Contrastieve Links-Dislokatie*

In het Nederlands kunnen nominale constituenten (subjecten en voorwerpen), predikaten, bijwoordelijke bepalingen (inclusief bijzinnen), onderwerpszinnen en voorwerpszinnen links-gedislokeerd worden. Tevens moet een demonstrativum vooropgeplaatst worden dat naar deze constituent verwijst. Deze constructie heet contrastieve links-dislokatie, kortweg: CLD. Zogenaamde ‘hanging topic links-dislokatie’ (HTLD) wordt in de volgende paragraaf besproken. Enige voorbeelden van CLD zijn gegeven in (81).

- (81) a Joop, die heeft een zeilboot.
 b Die man, die ken ik.
 c Joop, die heb ik een CD gegeven.
 d Knap, dat is hij zeker.
 e In de tuin, daar zaten ze.
 f Tijdens de vergadering, toen brak de hel los.
 g Terwijl zij vergaderden, toen viel die meteoriet door het dak.
 h Na 2005, dan bouwen ze die brug.
 i Dat hij zo laks is, dat ergert mij.
 j Of hij komt, dat weet ik niet.

Merk op dat in alle gevallen ook gewone topicalisatie mogelijk is, bv. *Die man ken ik* in plaats van (81b).

Zoals gezegd mag het demonstrativum niet gescheiden zijn van het antecedent:²⁷

- (82) a ??Dat ding, hij heeft *dat* gestolen.
 b * In de tuin, ze zaten *daar*.

Met prepositionele objecten is de constructie niet goed mogelijk; zie (83).

- (83) a ?*Over vogels, daar(over) sprak hij (over).
 b ?*Aan haar fiets, daar(aan) dacht ze (aan).

De verklaring hiervoor is niet geheel duidelijk, maar het probleem lijkt me eerder functioneel dan syntactisch. Merk op dat (83) leidt tot herhaling van het voorzetsel. Wat wel kan is bv. *Vogels, daar sprak hij over*, met weglating van het voorzetsel in de LD-positie.

Vrije relatiefzinnen zijn nominale constituenten (complexe DPs) en kunnen gewoon links-gedislokeerd worden; zie (84):

- (84) a Wie daar loopt, die ken ik.
 b Degene die daar loopt, die ken ik.

27 Dit is anders bij HTLD; zie de volgende paragraaf.

Ook hierbij geldt dat het demonstrativum voorop moet staan:

- (85) ?* Wat hij van oma kreeg, hij heeft *dat* gestolen.

Vanwege het demonstrativum is een universele lezing enigszins moeizaam, maar niet onmogelijk:

- (86) a Wie Joop ook maar opnoemt, die zet ik in de database.
b Wie zoet is, die krijgt lekkers.

Dientengevolge is ook een links-gedislokeerde HIVR acceptabel:

- (87) a Welke taalkundige je ook maar aanwijst, die kan Joop bij naam noemen.
b Welke idioot zoiets zegt, die is gek.

We kunnen ons afvragen of de generalisatie met betrekking tot pied piping ook in een LD-positie van kracht is. Dat is inderdaad het geval; zie (88) t/m (90), waarbij de voorbeelden in (90) een intern hoofd hebben:

- (88) a Degene *met wie* ik gesproken had, die vertrok.
b **Met wie* ik (ook maar) gesproken had, die vertrok.
- (89) a Degene *wiens hulp* hij eerder aanvaard had, die verraadde hij.
b **Wiens hulp* hij eerder (ook maar) aanvaard had, die verraadde hij.
- (90) a **Over welke man* zij ook maar sprak, die kende ik niet.
b **Met welke taalkundige* je ook maar spreekt, die zal je het verschil tussen pied piping en stranding kunnen uitleggen.

Ook kunnen we de eerder genoemde contrasten tussen pied piping en stranding reproduceren:

- (91) a **Waarmee* Joopje (ook maar) speelde, dat stal hij.
b *Waar* Joopje (ook maar) *mee* speelde, dat stal hij.
- (92) a **Waarom* de apotheker (ook maar) vroeg, dat was niet voorradig.
b *Waar* de apotheker (ook maar) *om* vroeg, dat was niet voorradig.

Kortom, met betrekking tot pied piping en interne hoofden levert CLD op het eerste gezicht geen verrassingen op. Vreemd genoeg zijn de volgende zinnen wel acceptabel:

- (93) a Aan wie hij ook denkt, aan diegene stuur ik een kaartje.
b ?*Wiens hulp* hij eerder ook maar ingeroepen had, aan diegene stuurde hij een bloemetje.

In paragraaf 4.5 zal ik echter aannemelijk maken dat deze voorbeelden geen CLD-structuur hebben, maar een verborgen vorm van HTLD zijn. Het verschil tussen beide constructies is cruciaal; daarom volgen eerst twee paragrafen over het verschil tussen CLD en HTLD en de analyse ervan.

4.2 Een analyse van CLD

De eigenschappen van CLD die tot nu toe duidelijk geworden zijn, kan men als volgt samenvatten:

- (94) a Bij CLD wordt een hoofdconstituent links van de hoofdzin geplaatst.
- b In de hoofdzin wordt een resumptief, demonstratief pronomina ingevoegd dat naar de gedisllokeerde constituent verwijst.
- c Dit demonstrativum moet binnen de hoofdzin vooropgeplaatst zijn en is daardoor adjacent aan de links-gedisllokeerde constituent.
- d CLD schendt daarom V2: het werkwoord komt op de derde plaats.
- e Er is een komma-intonatie tussen de gedisllokeerde constituent en het demonstrativum.
- f De gedisllokeerde constituent en het demonstrativum hebben dezelfde functie (en naamval als het DPs betreft).
- g Een CLD-constructie kan altijd worden vervangen door een zin met gewone topicalisatie van de te benadrukken constituent.

Deze eigenschappen kunnen eenvoudig verklaard worden als men afstapt van het idee dat er letterlijk sprake is van dislokatie. In plaats daarvan kunnen we gebruik maken van de structuur die ik heb voorgesteld voor apposities, namelijk specificerende coördinatie; zie (95), waar CoP staat voor coördinatiefrase:²⁸

(95) [CoP XP & Dem]

Hier is XP de te dislokeren constituent, die met een resumptief demonstrativum wordt gecoördineerd. De betekenis is zoiets als “XP, namelijk/inderdaad Dem”. Dit is vergelijkbaar met andere soorten equatieven (bv. *Annie, onze baas*; of *iets moois: een gouden ketting*; of *een ornitholoog, een vogel-expert*; of *beneden, in de kelder*) en kan daarom onder specificerende coördinatie worden geschaard.

Gewone voornaamwoorden voegen niets toe aan een antecedent. Daarom kunnen deze niet als appositie worden gebruikt (**Joop, hij*). Anders ligt het met demonstrativa, die deixis en contrast kunnen toevoegen. Daarom zijn deze wel mogelijk als specificerend conjunct. De betekenis van het geheel zorgt voor verplichte topicalisatie:²⁹

²⁸ De interne structuur van de CoP is hier niet van belang. Zie paragraaf 4.3 voor enige discussie over parataxis.

²⁹ Een recensent merkt terecht op dat in een voorbeeld als “*Zijn gouden horloge, daar houdt Joop van*” de CoP een [+R]-kenmerk moet hebben om uit de *van*-PP te kunnen ontsnappen. (XP is hier *zijn gouden horloge* en Dem *daar*.) Aangezien CoP ondergespecificeerd is voor allerlei kenmerken, waaronder syntactische categorie, lijkt het mij plausibel dat het ook [+R] kan overnemen (van *daar* in dit voorbeeld).

(96) [CP [CoP XP & Dem]_i ... t_i ...]

Er zijn duidelijke aanwijzingen dat XP samen met Dem getopicaliseerd is, in tegenstelling tot de situatie in HTLD-constructies; dit wordt in de volgende paragraaf besproken.

Als Dem gecoördineerd is aan XP, dan volgt dat ze adjacent zijn. Verder vormen ze samen een complexe constituent en gaan ze gezamenlijk vooraf aan het werkwoord na topicalisatie. De schending van V2 is dus enkel ogenschijnlijk (vergelijk: *Annie, onze baas, kwam op bezoek*).

Er volgen nog meer eigenschappen van CLD uit deze coördinatie-analyse. Zoals alle apposities heeft ook Dem in (95) dezelfde functie als XP, en dezelfde naamval als het een DP betreft.³⁰ Verder is er de gebruikelijke komma-intonatie, die samengaat met specifieke coördinatie in het algemeen. Tenslotte volgt eigenschap (94g) eenvoudig uit het feit dat een appositie weggelaten kan worden met behoud van grammaticaliteit.

Kosters (1978) betoogt dat onderwerpszinnen niet bestaan, kan nu geherinterpreteerd worden. Volgens Koster is de structuur van (97a) en (97b) gelijk. In beide gevallen is de onderwerpszin een 'satelliet'; in (97b) is het demonstrativum abstract, zoals aangegeven in (97b').

- (97) a Dat hij zo laks is, dat ergert mij.
 b Dat hij zo laks is ergert mij.
 b' Dat hij zo laks is, \emptyset ergert mij.

Twee redenen voor de veronderstelde satellietstatus van onderwerpszinnen zijn dat, anders dan gewone subjecten, een onderwerpszin ook als satelliet aan de rechterkant kan optreden (mits een voorlopig onderwerp wordt ingevoegd), en dat een onderwerpszin in het middenveld verboden is; zie (98):

- (98) a Het ergert mij dat hij zo laks is.
 b *Gisteren ergerde dat hij zo laks is mij.

De satellietstructuur kan nu vervangen worden door een coördinatiestructuur zoals in (95). Een probleem is echter dat een leeg element letterlijk en figuurlijk een specificatie van niks zou zijn. Voor Koster geldt een vergelijkbaar probleem: waarom kan het demonstrativum juist bij een onderwerpszin leeg zijn? Zelfs in talen met pro-drop geldt dat bij contrast en/of deixis een pronomen wordt uitgespeld.

De oplossing is eenvoudig: we moeten de structuur in (95) omdraaien bij onderwerpszinnen. De zin is dan een specificatie van een leeg element; zie (99):

(99) [CoP \emptyset & CP_{subj}]

Dit heeft een aantal bijkomende voordelen. Het lege element is een voornaamwoord, dus een DP. De coördinatiefrase is daardoor ook een DP. Deze kan de (abstracte) nominatieve naamval opvangen. Dit beantwoordt de oude vraag waarom naast nominale constituenten

³⁰ Merk op dat hierdoor aan de voorwaarden voor syntactisch ongebalanceerde coördinatie is voldaan; dit is bv. noodzakelijk als XP een CP is en Dem een DP (vergelijk: *Vroeg hij of je ook op het feest komt? Ja, dat, en of ik een taart meeneem*).

ten ook bijzinnen onderwerp kunnen zijn: een onderwerpszin is ingebed in een DP. Verder is een vergelijking mogelijk met geëxtraponeerde argumenten zoals in (97a) of bij 'heavy NP shift', bv. *Op 24 mei is ø geboren: Marieke Smit, dochter van Jaap en Marloes*. Ook daar geldt dat een leeg element of een dummy wordt gespecificeerd door een constituent die erop volgt. Bij Koster (1978) zou deze constructie het spiegelbeeld zijn van abstracte CLD bij onderwerpszinnen.

4.3 CLD versus HTLD

Behalve CLD kent het Nederlands zoals gezegd ook links-dislokatie met een zogenaamd hangend topic (HTLD). In dat geval neemt een (zwak) persoonlijk voornaamwoord de opengevallen plaats in de matrix in. Soms is ook een demonstratief voornaamwoord mogelijk.³¹ Van contrast is geen sprake. Enkele voorbeelden zijn gegeven in (100):

- (100) a Die jongen, ik ken 'm/?die niet.
b Die jongen, gisteren liep hij hier ook.
c De koningin, ik heb 'r nog nooit in het echt gezien.
d Z'n vriendin, Joop houdt van haar.

In tegenstelling tot de situatie bij CLD, is een PP of een andere niet-nominale constituent in een HTLD-structuur niet mogelijk:

- (101) a In de tuin, daar heeft Joop vanmiddag gezeten.
b *In de tuin, Joop heeft er vanmiddag gezeten.
- (102) a Knap, dat is Joop niet.
b *Knap, Joop is het niet.
- (103) a Terwijl ze vergaderden, toen viel die meteoriet door het dak.
b *Terwijl ze vergaderden, die meteoriet viel toen door het dak.

Verder geldt dat een hangend topic default-naamval krijgt (nominatief), terwijl een contrastief topic zijn naamval juist aanpast aan het demonstrativum. In het Nederlands merken we daar niet veel van, maar een voorbeeld van Van Haaften e.a. (1983:135) in het IJslands is gegeven in (104):³²

31 Twee bijzondere gevallen zijn (i) en (ii), waarbij een demonstrativum boven een persoonlijk voornaamwoord de voorkeur heeft:

- (i) Die jongen, ken je die/?*'m wel?
(ii) Dat boek, geef dat/?*'t terug!

Merk op dat er, zoals altijd in vragen en imperatieven, inversie is in de hoofdzin, maar geen topicalisatie.

32 In het IJslands kan een direct object accusatief, datief of genitief krijgen, afhankelijk van het werkwoord.

- (104) a þessum hring_{DAT}, honum_{DAT} hefur Ólafur lofað Maríu.
 deze ring, het heeft Olaf beloofd Maria
 ‘Deze ring, die heeft Olaf aan Maria beloofd.’
 b þessi hringur_{NOM}, Ólafur hefur lofað Maríu honum_{DAT}.
 deze ring, Olaf heeft beloofd Maria het
 ‘Deze ring, Olaf heeft ‘m aan Maria beloofd.’

Volgens Smits (1991) is de toekenning van default-naamval de verklaring voor het feit dat (101b) niet acceptabel is. Een PP heeft zelf immers geen naamval. Hetzelfde kan men zeggen over (103b). Voor de AP in (102b) geldt dit echter niet: een adjectief is wel verenigbaar met naamval. Verderop zal ik een andere verklaring geven voor de verschillen in (101)-(103).

Het contrast in (104) is in feite een aspect van een belangrijk algemeen verschil tussen CLD en HTLD: de zogenaamde connectiviteit tussen de LD-constituent en het pronomen en de oorspronkelijke positie daarvan in de hoofdzin; deze connectiviteit is aanwezig bij CLD en afwezig in HTLD. Dit wordt uitgebreid besproken in Van Haaften e.a. (1983). Enkele relevante voorbeelden zijn geciteerd in (105) t/m (107):

- (105) a Zijn eigen boontjes, die dopt Jan wel.
 b *Zijn eigen boontjes, Jan dopt ze wel.
- (106) a Elkaars_i jassen, die dragen ze_i niet graag.
 b *Elkaars_i jassen, ze_i dragen ze niet graag.
- (107) a Zijn_i moeder, daar houdt elke jongen_i van.
 b *Zijn_i moeder, elke jongen_i houdt van haar.

Uit deze feiten volgt dat reconstructie van de LD-constituent bij CLD mogelijk is, maar bij HTLD niet. Een hangend topic is dus werkelijk een ‘satelliet’, terwijl een contrastief topic (samen met Dem) verplaatst moet zijn naar de eerste positie. Dit laatste volgt uit de coördinatie-structuur die ik in de vorige paragraaf heb voorgesteld. Merk op dat het niet voldoende is om alleen het demonstrativum te verplaatsen, gevolgd door congruentie met een in LD-positie basisgegeneerd contrastief topic, aangezien *die/daar* in (106a/107a) de referentiewaarde heeft van een LD-constituent waarin het afhankelijke element is ingebed, en dus niet van het afhankelijke element zelf.

Net als links-dislokatie, moet ook rechts-dislokatie worden opgedeeld in ten minste twee typen. Dit zijn *extrapositie* en ‘*backgrounding*’. Bij extrapositie spelen connectiviteits-effecten duidelijk een rol (zie met name Büring & Hartmann 1995 en De Vries 2002a); bij backgrounding is dat juist niet zo. Op het eerste gezicht lijkt HTLD vergelijkbaar met backgrounding. Een voorbeeld is (108):

- (108) a Die jongen, ik ken ‘m niet. [HTLD]
 b Ik ken ‘m niet, die jongen. [backgrounding]

Ik ben het met Zwart (2001) eens dat backgrounding natuurlijker klinkt dan HTLD. Merk op dat de betreffende constituent bij backgrounding met een lage en vlakke intonatie moet worden uitgesproken: er wordt geen onbekende informatie toegevoegd.³³

Net als bij HTLD is er bij backgrounding geen reconstructie mogelijk van de gedisllokeerde constituent; zie bv. (109):

(109) * Jan dopt ze wel, zijn eigen boontjes.

Verder laat Zwart (2001:2) zien dat er geen lokaliteitseisen zijn voor backgrounding. In (110) wordt de ‘upward boundedness (= right roof) constraint’ geschonden.

(110) [Dat hij *het* gelezen heeft] verbaast me zeer, *Oorlog en vrede*.

Hier kunnen we aan toevoegen dat zo’n lokaliteitsschending ook mogelijk is bij HTLD, maar niet bij CLD; zie (111):

(111) a *Oorlog en vrede*, het verbaast me zeer [dat hij *het* gelezen heeft].
b **Oorlog en vrede*, dat verbaast me zeer [dat hij _ gelezen heeft].

Net als bij HTLD geldt bij rechts-dislokatie dat de gedisllokeerde constituent ten opzichte van de gehele bewering in de hoofdzin van toepassing is. De achtergrond heeft dus groot bereik. Dat blijkt onder meer uit de betekenis van (112):

(112) ...dat hij het niet gedaan heeft, gisteren/waarschijnlijk/*snel.

De betekenis is bijvoorbeeld niet: *Hij heeft het niet gisteren gedaan*.

Zwart (2001:8) analyseert backgrounding als volgt:

(113) [hoofdzin]_i [background t_i]

Het achtergrondmateriaal wordt gegenereerd in een hoge specificieerderpositie, van waaruit het de gehele hoofdzin c-commandeert. Vervolgens wordt de hoofdzin over de achtergrond heen getild.

Als dit juist is, ligt het voor de hand om HTLD te analyseren als de basis-structuur die ten grondslag ligt aan backgrounding. Dit is geschetst in (114):

(114) [XP [CP]]

Hier is XP de gedisllokeerde constituent en CP de hoofdzin. Of XP geadjungeerd is aan de hoofdzin, of dat het de specificieerder is van de een of andere functionele projectie, dat laat ik nog even in het midden. De configuratie in (114) geeft aan dat XP een ‘satelliet’ is ten opzichte van de hoofdzin.

33 Dit verschilt met een ‘afterthought’ zoals *Ik heb iemand ontmoet, een méisje*. Deze constructie kan wellicht geanalyseerd worden als extrapositie van een appositie.

Er zijn echter ook verschillen tussen backgrounding en HTLD. Adverbiaal materiaal is mogelijk als achtergrond maar niet als hangend topic:

- (115) a Hij heeft het gedaan, gisteren.
b *Gisteren, hij heeft het gedaan.

De oorzaak hiervoor is dat een hangend topic niet geïnterpreteerd wordt als achtergrond, maar als 'thema'. Een parafrase hiervan is *wat betreft*:

- (116) a (Wat betreft) die jongen, ik ken 'm niet.
b (Wat betreft) die jongen, gisteren liep hij hier ook.
c (Wat betreft) de koningin, ik heb 'r nog nooit in het echt gezien.
d (Wat betreft) z'n vriendin, Joop houdt van haar.

Dit verklaart waarom (101b), (102b), (103b) en (115b) onacceptabel zijn, want de betreffende gedisllokeerde constituenten kunnen niet goed als thema worden opgevat; zie (117):

- (117) a #Wat betreft in de tuin, (Joop heeft er vanmiddag gezeten.)
b #Wat betreft knap, (Joop is het niet.)
c #Wat betreft terwijl ze vergaderden, (die meteoriet viel toen door het dak.)
d #Wat betreft gisteren, (hij heeft het gedaan.)

Als themavorming een functie is waaraan we een syntactische projectie kunnen ophangen, dan kan de HTLD-constructie netjes worden ingevoegd in het X'-schema:

- (118) [_{ThP} XP [Th CP]]

Hier is XP de links-gedisllokeerde constituent (de hangende topic, beter gezegd: het thema); dit is normaalgesproken een DP. Verder is CP de hoofdzin en Th het abstracte hoofd dat aangeeft dat de specificieerder een thema is ten opzichte van het complement.

Een aspect van de HTLD-constructie dat tot nu toe niet uit de verf is gekomen, is de komma-intonatie. In feite is de relatie tussen DP en CP paratactisch. We kunnen stellen dat de fonologische pendant van Th een komma is. Maar dat is niet voldoende. Van Haafden e.a. (1983) laten zien dat reconstructie vanuit een HTLD-positie niet mogelijk is (zie 105-107). Het thema heeft dus geen klein bereik. Het heeft echter ook geen groot bereik in de zin dat een c-commandeerrelatie zoals kwantorbinding vanuit de HTLD-positie mogelijk is; zie bv. (119a). Hetzelfde geldt voor backgrounding (119b):

- (119) a *Elk van deze jongens, ik ken 'm niet.
b *Ik ken 'm niet, elk van deze jongens.

Zwarts (2001) betoogt dat backgrounding groot bereik geeft, moet dus eerder worden opgevat in de zin dat klein bereik niet mogelijk is. Het idee dat de twee delen van de zin in een paratactische relatie tot elkaar staan is in overeenstemming met deze gegevens. Als ThP echter een gewone projectie zou zijn, dan c-commandeert DP CP. Dit is onjuist. We

moeten ThP dus scharen onder de paratactische projecties waaronder ook de (specificerende) coördinatiefrase valt. Een verdere bespreking van parataxis valt echter buiten het bestek van dit artikel.³⁴

4.4 Vrije relatiefzinnen in constructies met Hanging Topic Links-Dislokatie?

Laten we terugkeren naar de vrije relatiefzin en de HIVR. Zoals aangekondigd, lijkt het erop dat beide in een HTLD-constructie kunnen voorkomen en dat dan pied piping mogelijk is. In deze paragraaf wordt besproken of dat werkelijk zo is.

Een vrije relatiefzin met een definiëte lezing roept al snel een contrast op, zodat HTLD nogal moeizaam wordt, in tegenstelling tot CLD; zie (120) versus (121):

- (120) a ?? Wie daar loopt, ik ken 'm niet.
b ?? Wat hij gisteren zei, ik ben 't alweer vergeten.

- (121) a Wie daar loopt, die ken ik niet.
b Wat hij gisteren zei, dat ben ik alweer vergeten.

Maar met een universele lezing gaat het op het eerste gezicht beter; zie (122):

- (122) a Wat ik ook uit mijn hoofd leer, ik vergeet 't toch zo weer.
b Wat hij ook zegt, ik ben het er niet mee eens.
c Wat Joop ook koopt, Susanne vindt 't altijd mooi.

Ook met een HIVR lijkt dit te kunnen:

- (123) a Welke bioloog je ook aanwijst, Joop kent 'm toch niet.
b Welke artikelen je ook aanprijst, Susanne hoeft ze niet.

Er zijn echter redenen om te betwijfelen of de gedisllokeerde constituenten in (122) en (123) wel vrije relatiefzinnen zijn. Kijk eens naar (124):

- (124) Wie dit ook gedaan heeft, ik ga weg.

In dit voorbeeld is er geen correlaat in de hoofdzin. De gedisllokeerde bijzin heeft duidelijk een adverbiale functie ten opzichte van de matrix. Een mogelijke parafrase is (125):³⁵

- (125) Ongeacht de kwestie wie dit gedaan heeft, ik ga weg.

³⁴ Ik heb in De Vries (2003, in voorber. b) betoogd dat er projecties mogelijk zijn waarin gebruik wordt gemaakt van een tweede type Merge, waarbij de c-commandeerrelatie wordt uitgeschakeld. Dit kan men zo voor zich zien dat het complement 'achter' de specificeerder staat (dit is het idee van een 'drie-dimensionale grammatica'). Op die manier kan parataxis in de syntaxis worden vormgegeven. Merk op dat dan ook de analyse voor back-grounding kan worden herzien. Als men in een paratactische projectie vergelijkbaar met (118) de XP en de CP van positie wisselt, dan staat de CP op de voorgrond ten opzichte van XP. Verplaatsing is in dat geval niet nodig.

³⁵ Merk op dat de gewone HTLD/thema-interpretatie "wat betreft" niet voldoet in (125): het +wh-kenmerk van de gedisllokeerde constituent leidt tot "wat betreft de vraag", en het negatief-polaire karakter van ook (maar) vervolgens tot "onafhankelijk van de vraag".

Als deze interpretatie juist is, dan is de bijzin in (124) geen vrije relatiefzin, maar een afhankelijke vraagzin. Dit wordt bevestigd door het feit dat de bijzin niet kan worden vervangen door een gewone relatieve constructie, ook niet na *ongeacht*:

- (126) a #Alle mensen die dit gedaan hebben, ik ga weg.
b #Ongeacht degene die dit gedaan heeft, ik ga weg.

De gedisllokeerde zin in (124) is dus zoiets als een ‘bijwoordelijke afhankelijke vraagzin van omstandigheid’.

In (122) en (123) is er wel een correlaat in de hoofdzin, bv. *er* in (122b), maar dat hoeft niet te betekenen dat dit verwijst naar de complete gedisllokeerde constituent, die daarmee een zelfstandige vrije relatiefzin zou zijn. De functie van de gedisllokeerde constituent ten opzichte van de hoofdzin is namelijk ook hier adverbiaal.³⁶ Dat blijkt uit de oordelen over de potentiële parafrasen in (127) en (128):

- (127) Wat hij ook zegt, ik ben het er niet mee eens. →
a #Alle dingen die hij zegt, ik ben het er niet mee eens.
b Ongeacht wat hij zegt, ik ben het er niet mee eens.
- (128) Welke bioloog je ook aanwijst, Joop kent 'm toch niet. →
a #Elke bioloog die je aanwijst, Joop kent 'm toch niet.
b Ongeacht welke bioloog je aanwijst, Joop kent 'm toch niet.

Het patroon contrasteert met dat van een gewone vrije relatiefzin:

- (129) Wie zoet is, krijgt lekkers. →
a Alle mensen die zoet zijn, krijgen lekkers.
b #Ongeacht wie zoet is, krijgt lekkers.

De vraag is nu welke functie de bijzin binnen de gedisllokeerde geïmpliceerde adverbiale constituent heeft: is het een vrije relatiefzin of een afhankelijke vraag. De volgende zinnen laten zien dat ook hier waarschijnlijk het laatste het geval is:

- (130) a #Onafhankelijk van datgene wat hij zegt, ik ben het er niet mee eens.
b Onafhankelijk van de vraag wát hij zegt, ik ben het er niet mee eens.
- (131) a #Onafhankelijk van de bioloog die je aanwijst, Joop kent 'm toch niet.
b Onafhankelijk van de vraag welke bioloog je aanwijst, Joop kent 'm toch niet.

Een andere aanwijzing is het feit dat *wat voor* gebruikt kan worden in plaats van *welk(e)*. *Wat voor* wordt normaal in vraagzinnen gebruikt, niet in relatieve zinnen. Zie (132) en (133):

³⁶ Op zichzelf is het niet vreemd om met een pronomen te verwijzen naar een constituent die ingebed is in een voorgaande adverbiale zin. Een voorbeeld is: Omdat *Joop* ziek was, bleef *hij* thuis.

- (132) a Wat voor bioloog je ook aanwijst, Joop kent 'm toch niet.
b Onafhankelijk van de vraag wat voor bioloog je aanwijst, Joop kent 'm toch niet.
- (133) a Wat voor dingen hij ook zegt, ik ben het er niet mee eens.
b Wat voor bakker je ook opzoekt, witbrood heeft hij altijd.

Zonder HTLD is het gebruik van *wat voor* slechts marginaal mogelijk. In de volgende zinnen is een relatieve interpretatie nodig:

- (134) a Welke onverlaat zoiets doet, krijgt straf.
a' ?*Wat voor onverlaat zoiets doet, krijgt straf.
b Ik lees welk boek me ook maar onder ogen komt.
b' ??Ik lees wat voor boek me ook maar onder ogen komt.
c Ik ga naar welk museum ze me ook maar aanraadt.
c' ??Ik ga naar wat voor museum ze me ook maar aanraadt.
d Hij eet taart bij welke gelegenheid zich ook maar voordoet.
d' ??Hij eet taart bij wat voor gelegenheid zich ook maar voordoet.

Niettemin lijkt het erop dat onder een bepaalde interpretatie ('wat voor soort') *wat voor* toch relatief geïnterpreteerd kan worden.

Tot zover hebben we gezien dat een ogenschijnlijke universele vrije relatiefzin (gewoon of HIVR) in een HTLD-positie in werkelijkheid een afhankelijke vraagzin is. Dit verschilt van de situatie bij definiete vrije relatiefzinnen. Deze zijn marginaal wel mogelijk in een HTLD-positie. De reden hiervoor is dat dan een gewone "wat betreft"-interpretatie ook marginaal acceptabel is:

- (135) a ??Wie daar loopt, ik ken 'm niet.
b ??Wat betreft wie daar loopt, ik ken 'm niet.
- (136) a ??Wat hij gisteren zei, ik ben 't alweer vergeten.
b ??Wat betreft wat hij gisteren zei, ik ben 't alweer vergeten.

Een interpretatie als afhankelijke vraag is echter niet goed mogelijk:

- (137) a #Wat betreft de vraag wie daar loopt, ik ken 'm niet.
b #Afhankelijk van de vraag wat hij gisteren zei, ik ben 't alweer vergeten.

Definiete vrije relatiefzinnen hebben dus geen schijnbare pendant als afhankelijke vraag in HTLD-constructies.

We kunnen nu terugkomen op de kwestie die ik in paragraaf 4.1 heb aangevoerd: pied piping in een HTLD-positie. Onze voorspelling is dat dit niet lukt bij definiete vrije relatiefzinnen, aangezien pied piping in vrije relatiefzinnen nooit mogelijk is. Dit is correct. Smits (1991:126) geeft bijvoorbeeld de volgende zin:

- (138) * Over wie jij net sprak, ik draai hem zijn nek om.

Een ander patroon vinden we echter bij schijnbare gedisllokeerde universele vrije relatiefzinnen. Aangezien deze als afhankelijke vragen moeten worden geanalyseerd, en pied piping in vraagzinnen in het algemeen wel mogelijk is, valt te verwachten dat dit ook kan in een HTLD-positie. Een aantal voorbeelden staat in (139):

- (139) a (?) Waarover hij ook praat, ik ben het er niet mee eens.
 b (?) Aan wie zij ook denkt, ik stuur 'm een kaartje.
 c Waarover de volgende lezing ook gaat, ik ga weg.
 d (?) Over welke disco hij ook kwaadspreekt, ik ga er toch heen.
 e Aan wie hij ook denkt, ik stuur aan diegene een kaartje.

In het laatste voorbeeld is topicalisatie van *aan diegene* ook mogelijk:

- (140) Aan wie hij ook denkt, aan diegene stuur ik een kaartje.

De constructie lijkt daardoor op CLD. Ofschoon er een contrastief element ingeslopen is, is de betekenis nog steeds adverbiaal: "ongeacht de vraag aan wie hij denkt, ..." Andere voorbeelden van dat type zijn gegeven in (141):

- (141) a Wie hij ook opnoemt, ik stuur aan diegene een kaartje.
 a' Wie hij ook opnoemt, aan diegene stuur ik een kaartje.
 b Aan wie hij ook denkt, ik wil met diegene niets te maken hebben.
 b' Aan wie hij ook denkt, met diegene wil ik niets te maken hebben.

Deze gemengde vorm van dislokatie is alleen mogelijk met een correlaat van de vorm P+Dem. Het volgende voorbeeld toont nog eens dat topicalisatie van 'm of *die* niet mogelijk is:³⁷

- (142) a (?) Aan wie hij ook denkt, ik ken 'm toch niet.
 a' *Aan wie hij ook denkt, 'm/die ken ik toch niet.
 b (?) Over welke man zij ook maar sprak, ik kende 'm niet.
 b' *Over welke man zij ook maar sprak, 'm/die kende ik niet.

Merk tenslotte op dat de constructie in (141) niet mogelijk is met (schijnbare) definitieve vrije relatiefzinnen:

- (143) a *Aan wie hij gisteren dacht, aan diegene zal ik morgen een kaartje sturen.
 b *Met wie hij gisteren gesproken heeft, aan diegene had ik nog niet gedacht.

Zoals steeds is de reden hiervoor dat de benodigde analyse als een afhankelijke vraag niet mogelijk is. Dit blijkt uit de potentiële parafrases in (144):

³⁷ In een minder voor de hand liggende lezing waarbij *die* een ander is dan *wie*, is (142a') natuurlijk wel acceptabel.

- (144) a #Afhankelijk van de vraag aan wie hij gisteren dacht, aan diegene zal ik morgen een kaartje sturen.
b #Afhankelijk van de vraag met wie hij gisteren gesproken heeft, aan diegene had ik nog niet gedacht.

Hiermee wil ik de discussie over (schijnbare) vrije relatiefzinnen en HTLD afsluiten. De conclusie luidt dat definitieve vrije relatiefzinnen marginaal mogelijk zijn in een HTLD-constructie. Schijnbare universele vrije relatiefzinnen en HIVR's in een HTLD-positie zijn in feite geïmpliceerde afhankelijke vragen. Dat verklaart waarom in die gevallen pied piping mogelijk is.

5 Conclusie

In dit artikel is duidelijk geworden dat het Nederlands twee gerelateerde hoofd-interne relatieve constructies kent: de hoofd-interne vrije relatiefzin (HIVR) en de hoofd-interne appositieve relatieve constructie (HIAR), waarbij de interne hoofd-NP additioneel is. In tegenstelling tot de situatie in sommige andere talen, is een intern hoofd in een gewone beperkende relatieve constructie niet mogelijk in het Nederlands. De HIVR gedraagt zich duidelijk anders dan de correlatief in bv. het Hindi en de circumnominale relatiefzin in bv. het Lakota.

Het verschil in de mogelijke aanwezigheid van een intern hoofd tussen gewone beperkende relatiefzinnen enerzijds en vrije en appositieve relatiefzinnen anderzijds, wordt verklaard met behulp van de 'promotietheorie', die stelt dat het antecedent van een relatiefzin in de bijzin gegenereerd wordt en vervolgens naar voren verplaatst. Hierdoor is in een gewone relatiefzin met een antecedent eenvoudigweg geen plaats voor een intern hoofd. Een vrije relatiefzin, daarentegen, heeft een open positie die ingevuld kan worden, namelijk de positie van het geïmpliceerde antecedent. Uitbreidende relatiefzinnen worden geanalyseerd als appositives, die als een specificerend conjunct met het antecedent gecoördineerd zijn. Daardoor is er in dit tweede conjunct, net als in een vrije relatiefzin, plaats voor een intern hoofd. Een HIAR is daarom in feite een HIVR in appositie bij zijn antecedent. De verschillen tussen beide constructies volgen uit de verschillende context. Zo is bij een HIAR het interne hoofd – gegeven het antecedent in het eerste conjunct – een extra hoofd-NP; deze gedraagt zich dan ook als een pronomen dat een bepaalde eigenschap van het antecedent uitlicht, vergelijkbaar met andere gevallen waarbij een definitieve DP zich aan pronominalisering onttrekt.

De HIVR onderscheidt zich van gewone vrije relatiefzinnen, doordat uitsluitend een universele interpretatie mogelijk is. Dat is hier verklaard aan de hand van het begrip 'maximalisering': door de presuppositie van een groep individuen met bepaalde eigenschappen die het interne hoofd oproept, vervalt na kwantificatie over het set-maximum de mogelijkheid tot een definitieve interpretatie. Een HIAR is juist wel definitief; dat komt omdat maximalisering niet van toepassing is door de aanwezigheid van een antecedent.

De HIVR en andere vrije relatiefzinnen onderscheiden zich van gewone relatiefzinnen met een antecedent (inclusief de HIAR) in die zin dat er geen pied piping mogelijk is. Dit wordt verklaard doordat in een echte vrije relatiefzin de interne (vooropgeplaatste) rela-

tieve determinator, d.w.z. het betrekkelijk voornaamwoord, in een syntactisch verband staat met de externe determinator, die de relatiefzin nominaliseert. Dit verband symboliseert de dubbelrol van het relativum in een vrije relatiefzin. De gebruikelijke lokaliteitseis op zo'n relatie stelt dat er geen tussenliggend hoofd mag zijn. Een meegelifte prepositie is daarom niet mogelijk. Het interne hoofd in een HIVR zelf is geen probleem: het staat immers niet tussen de externe en interne determinator in.

Ten slotte is in dit artikel het gedrag van vrije relatiefzinnen – inclusief HIVR's – in links-dislokatiepositie onder de loep genomen. Zowel definiete als universele vrije relatiefzinnen zijn mogelijk bij contrastieve links-dislokatie. CLD zelf is hier geanalyseerd als een vorm van specificerende coördinatie op constituent-niveau (zoals bij apposities). Dit maakt de constructie zeer verschillend van hanging topic links-dislokatie, waarbij de gedislokeerde constituent apart staat van de gehele zin. Het blijkt dat definiete vrije relatiefzinnen marginaal mogelijk zijn in een HTLD-positie. Schijnbare universele vrije relatiefzinnen zijn hier wel goed mogelijk. In dat geval is ook pied piping ineens acceptabel. De betreffende bijzinnen moeten echter aantoonbaar als afhankelijke vragen worden geïnterpreteerd. Dat verklaart waarom in die gevallen pied piping mogelijk is. De generalisatie dat pied piping in vrije relatiefzinnen ongrammaticaal is, blijft daarmee gehandhaafd.

● Bibliografie

- Basilico, D. (1996).** Head position and internally headed relative clauses. *Language* 72, 498-533.
- Bianchi, V. (1999).** *Consequences of antisymmetry: Headed relative clauses*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Bresnan, J. & J. Grimshaw (1978).** The syntax of free relatives in English. *Linguistic Inquiry* 9, 331-391.
- Büring, D. & K. Hartmann (1995).** All right! In: U. Lutz & J. Pafel (red.), *On extraction and extraposition in German*. Amsterdam: John Benjamins, 179-211.
- Canac-Marquis, R. & M. Tremblay (1998).** The wh-feature and the syntax of restrictive and non-restrictive relatives in French and English. In: J. Lema & E. Treviño (red.), *Theoretical analyses on Romance languages*. Amsterdam: John Benjamins, 127-141.
- Culy, C. (1990).** *The syntax and semantics of internally headed relative clauses*. Proefschrift, Stanford University.
- Giannakidou, A. (2001).** The Meaning of Free Choice. *Linguistics and Philosophy* 24, 659-735.
- Groos, A. & H. van Riemsdijk (1981).** Matching effects in free relatives: A parameter of core grammar. In: A. Belletti e.a. (red.), *Theory of markedness in generative grammar*. Proceedings van de 1979 GLOW conferentie, Scuola Normale Superiore, Pisa, 171-216.
- Grosu, A. (2003).** A unified theory of 'standard' and 'transparent' free relatives. *Natural Language and Linguistic Theory* 21, 247-331.
- Grosu, A. & F. Landman (1998).** Strange relatives of the third kind. *Natural Language Semantics* 6, 125-170.

- Haaften, T. van, R. Smits & J. Vat (1983).** Left dislocation, connectedness, and reconstruction. In: W. Abraham (red.), *On the formal syntax of the Westgermania*. Amsterdam: John Benjamins, 133-154.
- Jackendoff, R. (1977).** *X'-syntax: A study of phrase structure*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Jacobson, P. (1995).** On the quantificational force in English free relatives. In: E. Bach e.a. (red.), *Quantification in natural languages*. Dordrecht: Kluwer, 451-486.
- Kayne, R. (1994).** *The antisymmetry of syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Keenan, E. (1985).** Relative clauses. In: T. Shopen (red.), *Language typology and syntactic description*. Volume II. Complex constructions. Cambridge: Cambridge University Press, 141-170.
- Koster, J. (1978).** Why subject sentences don't exist. In: S. Keyser (red.), *Recent transformational studies in European languages*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 53-64.
- Koster, J. (2000).** Extraposition as parallel construal. Ms, RuG.
- Kraak, A. & W. Klooster (1968).** *Syntaxis*. Culemborg: Stam-Kemperman.
- Lehmann, C. (1984).** *Der Relativsatz*. Tübingen: Gunter Narr.
- Mahajan, A. (2000).** Relative asymmetries and Hindi correlatives. In: A. Alexiadou e.a. (red.), *The syntax of relative clauses*. Amsterdam: John Benjamins, 201-229.
- Partee, B. (1975).** Montague grammar and transformational grammar. *Linguistic Inquiry* 6, 203-300.
- Riemsdijk, H. van (1978).** *A case study in syntactic markedness*. Lisse: Peter de Ridder.
- Riemsdijk, H. van (2000).** Free relatives inside out: Transparent free relatives as grafts. In B. Rozwadowska (red.), *PASE Papers in language studies – Proceedings of the 8th annual conference of the Polish association for the study of English*, Universiteit van Wrocław, 223-233.
- Ross, J. (1967).** *Constraints on variables in syntax*. Proefschrift, MIT. Uitgegeven als *Infinite syntax!* (1986). Norwood, New Jersey: ALEX.
- Rullmann, H. (1995).** *Maximality in the semantics of wh-constructions*. Proefschrift, University of Massachusetts, Amherst.
- Smits, R. (1988).** *The relative and cleft constructions of the Germanic and Romance languages*. Proefschrift, KUB. Uitgegeven door Dordrecht: Foris.
- Smits, R. (1991).** On the division of labour between the grammar and the parser: Some evidence from matching phenomena. In: W. Abraham e.a. (red.), *Issues in Germanic syntax*. Berlijn: Mouton de Gruyter, 119-134.
- Srivastav, V. (1991).** The syntax and semantics of correlatives. *Natural Language and Linguistic Theory* 9, 637-686.
- Taylor, J. (1996).** *Possessives in English*, Oxford: Clarendon.
- Vergnaud, J.-R. (1974).** *French relative clauses*. Proefschrift, MIT.
- Vries, M. de (2000).** Appositive relative clauses. *Linguistics in the Netherlands* 17, 221-231.
- Vries, M. de (2001).** Patterns of relative clauses. *Linguistics in the Netherlands* 18, 231-243.
- Vries, M. de (2002a).** *The syntax of relativization*. Proefschrift, UvA. Uitgegeven door Utrecht: LOT.
- Vries, M. de (2002b).** De constituent die niet bestaat. Over het antecedent van betrekkelijke bijzinnen. In: *In verband met Jan Luif*. Afscheids-CD-rom voor Jan Luif, UvA.
- Vries, M. de (2003).** Three-dimensional grammar. *Linguistics in the Netherlands* 20, 201-212.

- Vries, M. de (2004).** Congruentie-effecten in uitbreidende en vrije relatieve zinnen. *Nederlandse Taalkunde* 9, 29-47.
- Vries, M. de (te versch.).** Possessive relatives and (heavy) pied piping. *Journal of Comparative Germanic Linguistics*.
- Vries, M. de (in voorber. a).** The syntax of appositive relativization: On specifying coordination, false free relatives and promotion. Ms, RuG.
- Vries, M. de (in voorber. b).** Merge in three dimensions. Ms, RuG.
- Wilder, C. (1998).** Transparent free relatives. *ZAS Papers in Linguistics* 10, 191-199.
- Williamson, J. (1987).** An indefiniteness restriction for relative clauses in Lakhota. In: E. Reuland & A. ter Meulen (red.), *The representation of (in)definiteness*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 168-190.
- Zwart, J.-W. (2001).** Backgrounding ('right dislocation') in Dutch. Ms, RuG.

Waer bestu bleven?

De verdwijning van het pronomen 'du' in een taalvergelijkend perspectief

SUZANNE AALBERSE*

Abstract

A comparison of the development of address forms in European languages shows that the usage of the second person plural pronoun as a singular polite form was quite widespread. Only in Dutch and English did this politeness strategy lead to the loss of the original second person singular. I argue that this loss occurred due to a specific interaction between social and grammatical factors. Social factors diminished the number of domains in which the original second person singular was used, yielding a decrease in positive evidence for a special feature [addressee] in the verbal paradigm. Subsequently, the loss of the feature [addressee] resulted in the loss of the grammatical verbal ending connected with the second person singular and ultimately in the loss of the pronoun altogether.

1 Inleiding

Het pronomen *gij* verdwijnt uit de nieuwe bijbelvertaling (*Werk in uitvoering* 3, 2003: 258-259). Een reden voor de vertalers om de vorm te schrappen is de observatie dat *gij* in het noorden van het Nederlands taalgebied in onbruik is geraakt. Het is niet voor het eerst dat bijbelvertalers besluiten een aanspreekvorm te schrappen. Tijdens de Dordste Synode van 1618 is in het bijzijn van buitenlandse afgezanten drie dagen vergaderd over de aanspreekvorm *du*. De uitkomst van de vergadering ging tegen het advies van de buitenlandse afgezanten in: *du* werd weggestemd ten gunste van het pronomen *gij*. Vor der Hake (1915) citeert een aantal bezwaren van *gij*-stemmers tegen het pronomen *du*. Het pronomen wordt niet alleen 'onbeschaafd, hard en lelik' genoemd. Er wordt ook gesteld dat 'het beter is dezelfde taal te spreken als het volk, opdat aan deze vertaling niet overkome wat aan de vertaling van de psalmen van Marnix overkomen is, die wegens het aanhoudend

* Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB, Amsterdam, e-mail: s.p.aalberse@uva.nl. Dit paper heeft veel aan diepgang gewonnen door discussies met Peter Ackema, Horst Simon en Fred Weerman en door het commentaar van de redactie van Nederlandse Taalkunde en een anonieme beoordelaar. Dank ben ik daarnaast verschuldigd aan Jan Don, Olga Fischer, Aafke Hulk, Olaf Koeneman, Sharon Millar, Maren Pannemann en Hedde Zeijlstra voor waardevolle suggesties.

gebruik van *du* tot dusver impopulair gebleven zijn' (Vor der Hake 1915:296-297).¹ Men meende dat bijbelvertalingen die gebruik maakten van het pronomen *du* niet goed verkochten, omdat het pronomen niet door alle taalgebruikers als taaleigen herkend zou worden (Muller 1926b:85-86).²

Het in onbruik raken van *du* en *gi* zijn maar twee voorbeelden van de veranderlijkheid van de tweede persoon. Vergelijk het schema in (1) overgenomen uit Van Gestel et al. (1992:45) met het schema in (2):³

(1)

<i>Middelnederlands</i>		
	enkelvoud	meervoud
1	ic hore	wi horen
2	du hoors	gi hoort
beleefd	gi hoort	gi hoort
3	hi hoort	si horen

(2)

<i>Standaardnederlands</i>		
	enkelvoud	meervoud
1	ik hoor	wij horen
2	jij hoort	jullie horen
beleefd	u hoort	u hoort
3	hij hoort	zij horen

Bij vergelijking van paradigma (1) en (2) is te zien dat er (afgezien van vormvariatie in de pronomina en het wegvallen van de sjwa) weinig is veranderd aan de Nederlandse pronomina en werkwoordsuitgangen sinds het Middelnederlands. Alle veranderingen die er zijn, spelen zich af rond de tweede persoon. Naast de verdwijning van *du* zien we dat het pronomen *gi* in het Middelnederlands een meervoudspronomen was. De Noord-Nederlandse vormvariant van *gi* vertoont zich in de vorm *jij* in het huidige Standaardnederlands

- 1 Gedoeld wordt op de psalmenvertaling van Philip Marnix van St. Aldegonde uit 1580. In deze vertaling wordt het pronomen *du* als aanspreekvorm ten opzichte van God gebruikt. Dat de keuze voor deze aanspreekvorm geen vanzelfsprekende is, wordt duidelijk uit de inleiding op de vertaling. Marnix (1580) meldt dat *du* een Nederlandse vorm is en hij verdedigt het gebruik van het pronomen met twee argumenten. Ten eerste vindt hij het belangrijk enkelvoudsvormen van meervoudsvorm te onderscheiden en ten tweede meldt hij dat alleen een enkelvoudige aanspreekvorm geschikt is als aanspreekvorm tegenover God, omdat alleen deze vorm Gods "heylige eenicheyt" uitdrukt (Muller 1926b: 86-87).
- 2 De bekendheid met het pronomen *du* verschilt per streek. Er bestaan nog steeds veel Nederlandse dialecten waar het pronomen een rol speelt (Kloeker 1926, Van den Berg 2003).
- 3 Het paradigma in (1) wijkt op één punt af van Van Gestel et al. (1992). De categorie 'beleefd' is van mijn hand. Deze categorie is niet bedoeld als weergave van een psycholinguïstische realiteit, maar dient louter descriptief geïnterpreteerd te worden.

als een enkelvoudspronomen.⁴ Een derde verandering is dat na het wegvallen van het getalonderscheid bij de tweede persoon er een nieuwe meervoudsvorm ontstaan is: *jullie*.⁵ De object- en possessievorm van *gi*, namelijk *u*, functioneert nu ook in subjectpositie als beleefdheidsvorm, zowel in het enkelvoud als in het meervoud.⁶ Kijken we naar de werkwoordsuitgangen dan is er alleen in de tweede persoon sprake van deflexie. De aan *du* gekoppelde persoonsvorm *-s* is verdwenen en ook de uitgang *-t* is als markeerder van de tweede persoon in het meervoudsparadigma verdwenen.⁷

De veranderlijkheid van de tweede persoon in het Nederlands staat niet op zichzelf. In het eerste gedeelte van dit artikel zal ik laten zien hoe veranderingen in de Nederlandse tweede persoon zich verhouden tot ontwikkelingen in de aanspreekvorm in andere Europese talen. Uit die vergelijking zal blijken dat de meeste vernieuwingen in het aanspreekstelsel van het Nederlands niet uniek zijn, op één verandering na: het verlies van de niet-beleefde tweede persoon enkelvoud. Naast het Nederlands heeft alleen het Engels deze vorm verloren. Omdat het verlies van *du* respectievelijk *thou* uit het Nederlands en het Engels vergeleken met andere Europese talen uitzonderlijk is, bespreek ik in het tweede gedeelte van dit artikel verklaringen voor het verdwijnen van deze niet-beleefde enkelvoudige aanspreekvormen. Paragraaf drie bevat bestaande taalexterne verklaringen voor het verlies van deze pronomina. Omdat taalexterne verklaringen alleen de uitzonderingspositie van het Nederlands en het Engels niet voldoende kunnen motiveren, besteed ik in paragraaf vier aandacht aan taalinterne factoren die het verdwijnen van de niet-beleefde tweede persoon mede kunnen verklaren. Paragraaf vijf sluit het artikel af.

- 4 *Jij* en de objectvorm *jou* zijn vormvarianten van *gi* en de objectvorm *u*. Een mogelijk antwoord op de vraag waarom *gij* als beleefder ervaren wordt dan *jij*, is dat aanspreekvormen uit een prestigevariant, hier het Zuid-Nederlands, vaak als extra beleefd ervaren worden (Braun 1988). Zie voor verdere discussie Verdenius (1924), Muller (1926a, 1926b) en Vermaas (2002).
- 5 Er bestaan vier visies op de herkomst van het pronomen *jullie*. Alle vier de analyses delen de gedachte dat *jullie* is voortgekomen uit een combinatie van een vormvariant van *jij* in combinatie met een expliciete meervoudsmarkeerder als *lui* of *lie(den)*. Kloeke (1941) stelt dat *jullie* uit de combinatie *joului* is voortgekomen, Verdenius (1942) uit de combinatie *jijlui*, Heeroma (1938) uit de Gelderse/Zuid-Hollandse combinatie *joe lie*. Beuven (2001) gaat er vanuit dat er een subjectvorm *jijlui* bestond en een objectvorm *joului*. Deze objectvorm zou veranderd zijn in *jullie* en zijn overgegeneraliseerd naar de subjectvorm.
- 6 Vanaf het einde van de zeventiende eeuw functioneert *u* niet alleen als object- en possessievorm van *gi*, maar ook als subjectvorm. De opkomst van het pronomen *u* als subjectvorm kan op verschillende (elkaar versterkende) manieren verklaard worden. *U* kan een gegrammaticaliseerde vorm van de titel *U edele* zijn. Deze afkomst verklaart dat *u* met de persoonsvorm en de reflexief van de derde persoon kan combineren, zoals in de combinatie *u heeft zich vergist*. Daarnaast zou er sprake kunnen zijn van overgeneralisatie van de object- en possessievorm naar de subjectpositie (Vor der Hake 1911, Kuijper 1972, Muller 1926b, Paardekoper 1987, 1988).
- 7 Het pronomen *jullie* vormde in het begin van zijn bestaan een combinatie met dezelfde uitgangen als het bronpronomen *jij*. In de rechte woordvolgorde combineerde *jullie* met een uitgang *-t* zoals in *jullie drinkt* en in de inversie volgorde combineerde *jullie* net als *jij* met een uitgangloos werkwoord zoals in *drink jullie?* Buitenrust-Hettema (1891) laat zien dat de uitgang *-en* in combinatie met *jullie* als eerste in de inversievolgorde verscheen. De combinatie *jullie* met de uitgang *-en* in rechte woordvolgorde is het recentst.

2 Ontwikkelingen in het enkelvoudige aanspreekstelsel van Europese talen

In de inleiding hebben we gezien dat het Nederlands (i) de tweede persoon meervoud *gi* gebruikte als enkelvoudige beleefdheidsvorm, (ii) dat de titel *u edele* gebruikt werd als aanspreekvorm, (iii) dat de titel *u edele* gegrammaticaliseerd is tot het pronomen *u* en (iv) dat het pronomen *du* is verdwenen. Deze ontwikkelingen passen grotendeels in de veranderingen die aanspreekvormen in andere Europese talen hebben ondergaan, zoals is te zien in (3).

(3)

<i>Veranderingen in de aanspreekvormen van een aantal talen in Europa</i>		
Verandering		Taal
i. Het gebruik van de tweede persoon meervoud als enkelvoudige beleefde aanspreekvorm		Fins, Deens, Zweeds, Noors, Duits, Engels, Nederlands, Spaans, Portugees, Italiaans, Frans, Tsjechisch, Kroatisch, Sloveens, Pools en Oekraïens
ii. Het gebruik van titels en abstracta als extra beleefde aanspreekvorm		Spaans, Frans, Italiaans, Noors, Deens, Nederlands, Duits, Engels, Tsjechisch, Kroatisch, Sloveens, Pools en Oekraïens
iii. Het gebruik van een pronomen van de derde persoon als beleefdheidsvorm	a. Grammaticalisatie van titels en abstracta b. Anaforisch pronomen wordt deiktisch	a. Spaans, Italiaans, Portugees, Nederlands, Tsjechisch en Pools b. Duits, Noors, Deens
iv. Het verdwijnen van een aanspreekvorm	a. verdwijnen van de tweede persoon meervoud als beleefdheidsvorm b. verdwijnen van de tweede persoon meervoud als beleefdheidsvorm en als meervoudsvorm c. verdwijnen van titels/abstracta als aanspreekvormen d. verdwijnen van de tweede persoon enkelvoud	a. Duits, Deens, Noors, Pools b. Spaans, Portugees c. Tsjechisch d. Nederlands, Engels

Zoals in (3) is te zien is verandering (i), het gebruik van een tweede persoon meervoud als enkelvoudige beleefde aanspreekvorm, een wijdverbreide strategie in talen van Europa geweest.⁸ Head (1978) laat zien deze strategie niet alleen in Europa veel is gebruikt. Hij noemt ruim tachtig andere talen waar meervoudsvormen beleefdheid markeren. Listen (1999) verklaart de voorkeur voor het gebruik van meervoudsvormen als beleefdheidsvormen als volgt: een meervoudsvorm is zowel een metafoor voor macht als voor indirectheid.

Naast indirectheid en het uitdrukken van respect heeft een beleefdheidsvorm nog een functie, namelijk het markeren van de groepsidentiteit. Brown & Gilman (1960) laten zien dat het gebruik van beleefdheidsvormen start in de sociale bovenlaag van de bevolking. Het gebruik van een beleefdheidspronomen wijst niet alleen op respect voor de geadresseerde, het markeert ook dat de spreker behoort tot die geprivilegieerde groep die bekend is met een dergelijke aanspreekvorm. De drang zich te onderscheiden van anderen verklaart de opkomst van strategie (ii): het gebruik van titels en abstracta als nieuwe beleefdheidsvormen. Hierbij valt te denken aan vormen als *Uwe Edelheid* en het Spaanse *Vuestra Merced* ('uw genade'), het Duitse *Eure Fürstliche Gnade* en het Engelse *your majesty* (cf. Braun 1988, Listen 1999).

Het bestaan van titels als aanspreekvormen heeft in een aantal talen geleid tot het gebruik van een pronomen van de derde persoon als aanspreekvorm (verandering iii). Voor het Spaans, Italiaans, Portugees, Nederlands, Tsjechisch en Pools geldt dat titels gegrammaticaliseerd zijn en een onderdeel van het pronominale paradigma zijn geworden. Voorbeelden van gegrammaticaliseerde titels zijn het Nederlandse *u* (< u edele), het Spaanse pronomen *usted* (< *vuestra merced* 'uw genade') (Jucker & Taavitsainen 2003:4), het Tsjechische *Vašnost* (< *Vaše Milost* 'uw genade') (Betsch 2003) en het Italiaans *lei* (< *la vostra Signoria*) (Mühlhauser & Harré 1990:144).

Naar titels en abstracta kon ook anaforsch verwezen worden met een al bestaand pronomen van de derde persoon. Het genus van het verwijzende pronomen werd bepaald door het genus van de titels of abstracta waarnaar het pronomen verwees, niet door het geslacht van de aangesprokene. Dit betekent dat een man aangesproken kon worden met de woorden: *Sa Majesté veut-elle?* Waarbij *elle* functioneert als aanspreekvorm ten opzichte van de man (Head 1978:168). In het Duits ontwikkelden deze anaforsch verwijzende pronomina zich als zelfstandig verwijzende pronomina. Een spreker kon iemand aanspreken met gebruik van de pronomina *er* of *sie*. Vaak werd een pronomen van de derde persoon enkelvoud als teken van extra beleefdheid gecombineerd met een persoonsvorm van de derde persoon meervoud. Listen (1999) verklaart de opkomst van het Duitse *Sie* meervoud als enkelvoudige beleefde aanspreekvorm als gevolg van het feit dat de vrouwelijke derde persoon enkelvoud en de derde persoon meervoud homoniem waren. Omdat *sie* enkelvoud in gevallen van hoge beleefdheid combineerde met een meervoudsuitgang

8 De informatie in (3) is grotendeels gebaseerd op de inleiding van Jucker & Taavitsainen (2003) op het boek *Diachronic Perspectives on Address Term systems*. Voor informatie over de Slavische talen heb ik gebruik gemaakt van Betsch (2003); voor het Middelscandinavisch van Haugen (1976: 300-304). Uit Mühlhauser & Harré (1990: 145-150) werd duidelijk dat ook het Pools een meervoudsvorm als enkelvoudige aanspreekvorm gekend heeft (en dat deze vorm in veel dialecten nog gebruikt wordt). Extra informatie over variatie in het aanspreeksysteem van het Duits is afkomstig uit Listen (1999), informatie over veranderingen in het Spaans is afkomstig uit Braun (1988), extra informatie over de Italiaanse meervouds- en beleefdheidsvorm *voi* is afkomstig uit Brown & Gilman (1960) en informatie over titels in het Frans is afkomstig uit Head (1978).

werd het pronomen als meervoudsvorm geheranalyseerd. Ook in het Deens en het Noors fungeert het pronomen van de derde persoon meervoud als enkelvoudige beleefde aanspreekvorm.

Alle talen die beschikten over meerdere pronominale beleefde aanspreekvormen zijn tenminste één aanspreekvorm weer verloren (verandering iv). Omdat beleefdheidsvormen modegevoelige identiteitsmarkeerders zijn, is het niet vreemd dat het in de meeste gevallen gaat om het verlies van een beleefd pronomen. Het Tsjechisch is *Vášnost* verloren, het Duits de pronomina *er* en *sie* (enkelvoud) als beleefde aanspreekvormen. Behalve *er* en *sie* enkelvoud is het Duits, net zoals het Pools, het Deens, het Noors, het Spaans en het Portugees de tweede persoon meervoud als beleefdheidsvorm verloren. Slechts twee talen zijn de niet-beleefde tweede persoon enkelvoud verloren, namelijk het Engels en het Nederlands.⁹

Tot nu toe zijn de verdwijning van oorspronkelijke tweede persoon enkelvoud *thou* uit het Engels en de verdwijning van *du* uit het Nederlands altijd in isolatie behandeld. Het doel van dit artikel is om de verdwijning van de enkelvoudige aanspreekvorm in een taalvergelijkend perspectief te plaatsen. De hoofdvraag die ik hier wil beantwoorden is waarom het Nederlands en het Engels deze niet-beleefde enkelvoudige aanspreekvorm wel hebben verloren en alle andere Europese talen niet. Om gemakkelijker te kunnen generaliseren over de aanspreekvormen in verschillende talen gebruik ik de door Brown en Gilman (1960) geïntroduceerde afkorting T, – afgeleid van *tu* in het Latijn – als generieke markeerder voor niet-beleefde enkelvoudige aanspreekvormen als *du* en *thou* en de afkorting V – afgeleid van *vos* in het Latijn – als generieke markeerder voor beleefdheidsvormen als *gi* en *ye/you*.

● 3 Taalexterne verklaringen

Grofweg bestaan er drie soorten taalexterne verklaringen voor het verdwijnen van het pronomen T. De eerste verklaring heeft een sociolinguïstisch karakter. Het gebruik van de V-vorm was gestart bij de hogere klassen en in de steden. Een spreker die veelvuldig de T-vorm gebruikte, gaf daarmee meteen aan dat hij uit de provincie kwam en/of een lage komaf had. Wales (1983, 1996) beschouwt de opkomst van een standaardtaal als een belangrijke factor in het verdwijningsproces van de T-vorm uit het Engels. Zij stelt dat in Londen rond 1600 voor het eerst een standaardtaal gevormd werd. Sprekers werden zich meer bewust van de verschillen tussen dialecten en ze zetten zich af tegen elementen van de taal die ze als karakteristiek voor taalvarianten van het platteland beschouwden. Eén van de kenmerken van plattelanddialecten zou T-gebruik zijn geweest. Omdat de T-vorm met het platteland geassocieerd werd, werd die vorm in de steden zo min mogelijk gebruikt.¹⁰

- 9 Ook in het Engels bestaan nog dialecten die de vorm *thou* kennen (Upton & Widdowson 1996, Wales te verschijnen). Het bijbelse *thou* heeft het langer uitgehouden dan het bijbelse *du*. Pas in de *The New King James Bible* uit 1980 is *thou* uit de Engelse bijbelvertaling verdwenen. Tijdens kerkdiensten wordt nog steeds *the book of common prayer* gebruikt waarin het pronomen *thou* wel een rol speelt. Ook in huwelijksceremonies ('I [naam] do take **thee** [naam] to be my lawful wedded husband') en in *the Lords prayer* ('Our father which art in heaven, hallowed be **thy** name') speelt de oorspronkelijke tweede persoon enkelvoud nog een rol (Wales, te verschijnen).
- 10 Finkenstaedt (1963) neemt aan dat het feit dat Quakers T veelvuldig gebruikten, de afkeer voor deze aanspreekvorm in Engeland nog verder gestimuleerd heeft. Firth (1996 et al.) merkt op dat deze aanname niet erg voor de hand ligt, omdat de Quakers de T-vorm pas gebruikten toen T al uit het Standaardengels verdwenen was.

Een tweede genoemde verklaring voor T-verlies is een verschuiving in de gemarkeerdheidswaarde van het pronomen. In eerste instantie was T de neutrale ongemarkeerde aanspreekvorm. Gebruik van V was gemarkeerd en drukte uitzonderlijke eer en respect uit. Langzamerhand verschoof de verhouding tussen de twee aanspreekvormen. Het gebruik van V werd steeds normaler en daarmee werd het gebruik van T steeds uitzonderlijker. T was niet langer een neutrale vorm, maar gebruik van deze vorm impliceerde een gebrek aan eerbied. T werd een minachtende vorm en gebruik van dit pronomen zou daarom worden vermeden (Wales 1983:116, 1996:75, Braun 1988:59, Dik 1997:46).

Een derde punt dat in verband gebracht wordt met T-verdwijning is het hybride karakter van het aanspreeksysteem van het Middelnederlands en vroegmoderne Engels (Wales 1983, 1996). Een bepaalde geadresseerde kon door een bepaalde spreker zowel met V als met T aangesproken worden. Soms werden de twee aanspreekvormen zelfs binnen één zin afgewisseld zoals is te zien in (1), afkomstig uit een Zuid-Nederlandse vertaling (1400) van de *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine en overgenomen uit Berteloot (2001:43).¹¹

(4) Om dattu (< dat tu) dit heileghe cruce gheert hebs na dinen sede, wildi (< wilt gi) ghedoopt werden en Cristus gheloeve ontfaen, so seldi (< selt gi) noch dijn lijf ende dijn rike behouden, sonder dat ic een deel ghisele van **u** nemen sal. Maer en wiltu (< wilt du) dit niet doen, so salic di met minen sweerde dijn hooft afslaen.

Deze snelle wisseling tussen T en V interpreteren Wales (1983, 1996) en Berteloot (2001) als een teken dat T en V inwisselbaar waren. Wales (1983, 1996) verklaart de inwisselbaarheid van T en V in het Engels als een gevolg van het onbegrepen overnemen van het Franse aanspreeksysteem. V zou in het Engels geen beleefdheid markeren, maar een modieuze variant van T zijn. Deze inwisselbaarheid van T en V maakte het bestaan van de twee vormen naast elkaar overbodig en omdat het gebruik van V meer met de hogere klassen geassocieerd werd, zou V het van T gewonnen hebben.

Tegen deze laatste aanname dat V niet meer was dan een modieuze variant van T, zijn een aantal punten in te brengen. Ten eerste heeft *gi(j)/jij* in sommige Nederlandse dialecten (Kloeker 1926, Van den Berg 2003) en *ye/you* in sommige Engelse dialecten (Upton & Widdowson 1996, Wales 1996, 2003) (nog) een beleefdheidsfunctie. Het is onduidelijk waarom er alleen in Nederlandse en Engelse steden sprake zou zijn van onbegrip met betrekking tot het beleefdheidsonderscheid, terwijl dit voor sprekers op het platteland en in de rest van Europa geen problemen opleverde.

Dat onbegrip onwaarschijnlijk is als oorzaak voor de verdwijning van T blijkt ook uit het werk van Head (1978), Brown & Levinson (1987) en uit het werk van Listen (1999). Head (1978) en Brown & Levinson (1987) merken op dat het gebruik van een meervoudsvorm als enkelvoudige aanspreekvorm een universele beleefdheidsstrategie is die in veel talen van de wereld voorkomt. Dat deze strategie vaak voorkomt, ligt voor de hand bij lezing van Listen (1999) die laat zien dat het gebruik van een meervoudige aanspreekvorm ten opzichte van één geadresseerde als metafoor voor macht en/of indirectheid conceptueel makkelijk te verwerken is.

Ten tweede lijkt de aanname dat de snelle afwisseling tussen T en V het gevolg is van een onbegrepen systeem moeilijk te verdedigen. Deze afwisseling tussen de twee aan-

11 In (1) zijn de T-vormen onderstreept, en de V-vormen vetgedrukt.

spreekvormen kwam in alle middeleeuwse varianten van de talen van Europa voor (Ehrismann 1902:118-159, Ganter 1905:23-36, Vor der Hake 1908:27, Brown & Gilman 1960: 254, Simon 2003:89). Ondanks die zogenaamde verwarring zijn de meeste talen hun T-vorm niet verloren. In Aalberse (2004) stel ik dat de afwisseling van T en V – vanaf hier in navolging van Ehrismann (1902) *mengstijl* genoemd – een strategie is die ingezet wordt als er sprake is van een conflict in het aanspreeksysteem. Dit conflict kan als volgt begrepen worden: in elke aanspreeksituatie spelen twee factoren een rol, namelijk solidariteit en macht/status (Brown & Gilman 1960). De prototypische situatie waarin een T-aanspreekvorm verschijnt is in een solidaire relatie waarbij de aangesprokene geen hoge status heeft [-status, +solidariteit], bijvoorbeeld als een ouder zijn kind aanspreekt. De prototypische situatie waarin een V-vorm verschijnt is als de aangesprokene een hoge status heeft en er afstand bestaat tussen spreker en aangesprokene [+status, -solidariteit], bijvoorbeeld wanneer een onderdaan de keizer aanspreekt (cf. Vermaas 2002).

Per taalgemeenschap wordt één van de twee factoren, solidariteit of status hoger gewaardeerd (cf. Brown & Gilman 1960, Ervin Tripp 1972). Het Standaardnederlands is sinds de jaren zestig solidariteitgeoriënteerd (Vermaas 2002). Dit betekent dat in niet-prototypische aanspreeksituaties de factor solidariteit de doorslaggevende rol speelt. Een caisière ontvangt soms een V-vorm. Deze V-vorm is niet zozeer op status gebaseerd, maar vooral op de factor [-solidariteit]. Leidinggevend en ontvangen vaak een T-vorm ondanks het kenmerk [+status] om de factor solidariteit te benadrukken (cf. Vermaas 2002).

Het Middelnederlandse aanspreeksysteem was in tegenstelling tot het Standaardnederlands statusgeoriënteerd. Dit betekende dat ook als er een zeer solidaire, of zelfs een intieme relatie bestond tussen de spreker en de aangesprokene, er toch voor de V-vorm gekozen werd als de aangesprokene geen lagere status had dan de spreker. Nu kan er in een zeer solidaire/intieme relatie toch behoefte bestaan om solidariteit te markeren in de aanspreekvormen en dan is er sprake van een conflict in het aanspreeksysteem. Dit conflict wordt opgelost door beide aanspreekvormen door elkaar te gebruiken. Het gebruik van een T-vorm ten opzichte van iemand met gelijke of hogere status kan een pragmatisch instrument zijn om extra emotie uit te drukken, hetzij woede, hetzij liefde (Vor der Hake 1908), maar de afwisseling met de verwachte V-vorm is ook een strategie op zich. Door af en toe V te gebruiken is de aangesprokene verzekerd van respect en de T's tussendoor markeren de solidariteit.

Het idee dat *mengstijl* geen willekeurige afwisseling is tussen twee vormen met een gelijke betekenis, maar een strategie die wordt toegepast als er sprake is van een conflict in het aanspreeksysteem, komt overeen met observaties van Berteloot (2001).¹² Berteloot laat zien welke personen in de *Legenda Aurea* aangesproken worden met T, welke met V en welke met beide vormen. Als T en V geheel inwisselbaar zouden zijn geweest, is de verwachting dat iedereen *mengstijl* ontvangt. Die verwachting komt niet uit. *Mengstijl* wordt alleen gebruikt als er sprake is van een conflict in het aanspreeksysteem. In prototypische T-situaties, zoals het aanspreken van kinderen [-status] en [+solidariteit] wordt alleen T

12 De interpretatie die ik toeken aan de observaties van Berteloot (2001), wijkt sterk af van Berteloots eigen conclusie. Berteloots conclusie is dat, omdat in de meeste contexten *du* en *gi* snel afgewisseld werden, *du* en *gi* synoniemen zijn, “net zoals verwisselbaar als *du hebs* en *du heefs*” (Berteloot 2001:54).

gebruikt en in prototypische V-situaties zoals het aanspreken van een kardinaal [+status] en [-solidariteit] komt alleen de V-vorm voor.

T-verlies in Engeland en Nederland lijkt dus geen gevolg te zijn van onbegrip. De vraag is wat T-verlies wel kan verklaren. Hierboven hebben we gezien dat T zowel in Engeland als in Nederland een pragmatisch en sociaal gemarkeerde vorm was. T drukte minachting uit en duidde op een sociaal lage komaf en daarom zou de vorm vermeden worden.

Het is duidelijk dat een verschuiving in gemarkeerdheid van de T-vorm en stigmatisering van T-vorm-gebruikers het aantal T-vormen heeft doen afnemen. De vraag is in hoeverre deze twee processen uniek waren voor Engeland en Nederland. Voor elk land van Europa gold dat het gebruik van T in de publieke sfeer veranderd was van een ongemarkeerde neutrale vorm, naar een gemarkeerde minachtende vorm (cf. Brown & Gilman 1960). Stigmatisering van groepen T-gebruikers was ook niet uitzonderlijk voor Engeland en Nederland. Onafhankelijk van het feit of er een standaardtaal ontwikkeld wordt, functioneren aanspreekvormen als indicator van de sociale en regionale herkomst van een spreker. Braun (1988) laat zien dat het aanspreeksysteem in steden vaak verschilt van de aanspreekvormen op het platteland. Overal in Europa was T een aanspreekvorm geworden die met name gebruikt werd ten opzichte van lagergeplaatsten en die gebruikt werd door mensen op het platteland en in de lagere klassen. Overal werd de V-vorm geassocieerd met "good breeding" (Brown & Gilman 1960). Hoewel de T-vorm dus overal in Europa gestigmatiseerd en gemarkeerd was, is de vorm niet overal verdwenen.

De vraag is nu waarom de T-vorm niet overal in Europa verdwenen is, hoewel deze vorm gestigmatiseerd en gemarkeerd was. Kort gezegd is mijn antwoord daarop dat de T-vorm in de publieke sfeer gestigmatiseerd en gemarkeerd was, maar niet in elk domein (cf. Vermaas 2002). Dat het vooral de soort situatie is die de connotatie van T bepaalt, kan worden uitgelegd door middel van een analogie met witte sportsokken. Witte sportsokken worden soms geassocieerd met een slechte smaak. Draggers van witte sportsokken zullen daarom op gala's of tijdens carrièrebeursen vaak negatief opvallen. In deze context is het dragen van witte sokken gemarkeerd en daarom kan aan het dragen van de sokken in deze situatie een sociaal oordeel gekoppeld worden. Op een tennisbaan echter is het dragen van witte sokken een geaccepteerd ongemarkeerd fenomeen. Witte sokken geven in deze situatie daarom geen sociaal signaal af. Net zoals de gemarkeerdheid en daarmee de sociale connotatie van witte sportsokken afhankelijk is van de plek en de situatie waar ze gedragen worden, zo ook verschilt de sociale ongeschiktheid van T per domein. Gebruik van een niet beleefde aanspreekvorm tegenover gelijken in een openbare situatie was in elk stedelijk gebied in Europa tot ruim vijftig jaar geleden sociaal zeer onwenselijk. De vorm was echter wel geschikt om intimiteit mee uit te drukken of om kinderen thuis of andere hiërarchisch lager geplaatsten mee aan te spreken. Dat T ook uit deze laatste genoemde domeinen geheel is verdwenen, is bijzonder.

● 4 Deflexie in het enkelvoudige paradigma

Sociale/pragmatische redenen kunnen de beperking van het aantal gebruiksdomeinen van T goed verklaren, maar zoals we in paragraaf twee gezien hebben: een verklaring voor de verdwijning van de vorm als geheel leveren ze niet op. De vraag is nu wat deze mys-

terieuze verdwijning wel kan verklaren. In zijn beschrijving van het deflexieproces van het Engelse verbale paradigma schrijft Roger Lass (1999:162) over het verlies van de uitgang van de tweede persoon:

- (5) *The fate of the 2sing inflection is really part of the pronoun story: it falls away with the you/thou opposition.*

De gekoppelde verdwijning van T-pronomen en T-uitgang geldt zowel voor het Nederlands als voor het Engels. Combinaties als *thou dost* en *du does* veranderden in *ye do* en *jij doet*. Hoewel Lass (1999) bepaald niet alleen staat in de opvatting dat de gekoppelde verdwijning van uitgang en pronomen getriggerd is door het pronomen, zijn er ook een aantal auteurs die zijn claim met betrekking tot de finale doodsoorzaak van T omdraaien. Niet het pronomen zelf, maar de uitgang waarmee T combineerde, is er de oorzaak van geweest dat T geheel uit de gesproken taal is verdwenen.

De precieze interpretatie van de rol van flexie in het verdwijningsproces van T verschilt per auteur. Mulholland (1967), Barber (1981) en Wales (1983, 1996) vermelden alleen dat flexie mogelijk een rol speelt in de verdwijning van T, maar ze lichten niet toe op welke manier. Franck (1910:116) oppert dat *du* verdwenen is, omdat het pronomen steeds meer met de uitgang *-t* was gaan combineren. Zijn redenering is dat *du* en *gi* semantisch al steeds meer inwisselbaar werden en omdat ze nu ook nog met dezelfde werkwoordsuitgang combineerden er geen enkele reden meer bestond om het onderscheid *du/gi* te handhaven. Deze suggestie wordt in Berteloot (2003) preciezer uitgewerkt.

Lounsbury (1913) interpreteert de rol van de uitgang in T-verlies anders. Hij wijst op de lange consonantclusters die de uitgang van de tweede persoon enkelvoud veroorzaakt. T zou vermeden worden om lastig uit te spreken werkwoorden te vermijden. Deze interpretatie wordt ook gevolgd in Stein (1992). Tenslotte wijzen Kern (1911), Muller (1926b) en Van Aken (1996) op de geïsoleerde positie van de T-persoonsvorm in het verbale paradigma. Taalgebruikers zouden T vermijden, omdat de persoonsvorm waarmee dit pronomen combineerde oneconomisch was. Deze laatste interpretatie onderzoek ik in dit artikel.¹³

4.1 Evidentie voor het kenmerk [geadresseerde] in het verbale paradigma

Ik volg Van Aken (1996) in de aanname dat de persoonsvorm waarmee V combineerde effect kan hebben gehad op de manier waarop de T-persoonsvorm verworven werd. Van een dergelijk verwervingseffect kan alleen sprake zijn als V een onderdeel vormde van de input van een jonge taalverwerver. Het is aannemelijk dat in de meeste stedelijke gebieden van Europa in ieder geval tot de helft van de vorige eeuw dit inderdaad het geval was. Niet omdat jonge kinderen zelf met deze vorm werden aangesproken, maar omdat (groot-)

13 De reden dat deflexie van een werkwoordsuitgang meestal niet samenvalt met verlies van het pronomen dat in combinatie met deze werkwoordsuitgang verschijnt, is dat er vaak voor het pronomen dat combineert met de deflecterende uitgang geen alternatief voorhanden is. In het Frans is er echter wel sprake van een dergelijke situatie. De pronomina *on* en *nous* hebben gedeeltelijk een vergelijkbare betekenis. *On* en *nous* kunnen beide gebruikt worden als markeerder van de eerste persoon meervoud. *On* combineert net zoals alle uitgangen in het enkelvoud met de kale stam. Het pronomen *nous* combineert met een unieke uitgang *-on[s]*. Coveney (2002) laat zien dat het gebruik van *on* niet alleen bepaald wordt door pragmatische factoren, maar dat ook de uitgang waarmee *on* combineert een rol speelt in deze keuze.

ouders deze vorm tegen elkaar gebruikten en omdat broertjes en zusjes de vorm tegenover hun (groot-)ouders gebruikten. Daarnaast komen jonge kinderen ook tijdens rollenspelen – zoals winkeltje spelen – in aanraking met beleefdheidsvormen (cf. Nakamura 2001).

Om te laten zien op welke manier de V-persoonsvorm een rol kan spelen in de verwerving van een T-persoonsvorm, presenter ik eerst een aantal resultaten uit verwervingsonderzoek met betrekking tot de verwerving van persoons- en getalsmarkering. Het aantal harde conclusies dat op basis van deze resultaten getrokken kan worden over de verwerving van het systematisch gebruik van persoons- en getalskenmerken op het werkwoord is beperkt. Een observatie die duidelijk naar voren komt, is dat taalverwerfers de meervoudsvorm later verwerven dan de enkelvoudsvorm. Er is sprake van eenzijdige overgeneralisatiepatronen. Enkelvoudige vormen worden overgegeneraliseerd naar het meervoud, terwijl het omgekeerde nauwelijks gebeurt (Leonard, Caselli & Devescovi 2002, Van Kampen & Wijnen 2003:251).

Daarnaast zien we dat de tweede persoon laat wordt verworven in vergelijking met de eerste en de derde persoon (Schlichting 1996:124-125, Katičić 2003:260). Een derde observatie komt uit het onderzoek van Leonard, Caselli & Devescovi (2002). Zij hebben experimenteel onderzoek naar het gebruik van flexie-uitgangen bij Italiaanse kinderen in de leeftijd van twee tot zeven. Zowel uit het experiment als uit spontane taaldata van de kinderen blijkt dat overgeneralisatie van de derde persoon naar de eerste persoon vaak voorkomt. Voor de enkelvoudsvormen geldt voor de kinderen van 2;5 tot 3;1 dat de eerste persoon in elf procent van de gevallen ten onrechte is vervangen door de derde persoon. Het omgekeerde patroon komt niet voor. Voor de meervoudsvormen geldt dat de derde persoon meervoud in 29 procent van de gevallen gebruikt wordt in situaties waar de eerste persoon meervoud verwacht is. Het omgekeerde patroon komt in 1 procent van de gevallen voor.

Proberen we op basis van deze data een beeld te vormen over gemarkeerdheidsrelaties, dan lijkt meervoud gemarkeerd ten opzichte van enkelvoud, de eerste persoon gemarkeerd ten opzichte van de derde persoon en de tweede persoon gemarkeerd vergeleken bij de eerste en de derde persoon. De gevonden gemarkeerdheidsrelaties sluiten aan bij de op typologisch en verwervingsonderzoek gebaseerde kenmerkenhiërarchie voor pronomina van Harley & Ritter (2002).

In hun kenmerkenhiërarchie ondervangen Harley & Ritter (2002) de observaties dat (i) bepaalde kenmerken vaak een syncretisme vormen, (ii) dat kenmerken in een bepaalde volgorde verworven worden en (iii) dat overgeneralisaties vaak een bepaalde richting opgaan, door aan te nemen dat kenmerken in een paradigma verworven worden in volgorde van algemeenheid. Algemene kenmerken worden vroeg verworven en zijn door hun algemeenheid breed toepasbaar. Specifiekere kenmerken zijn conceptueel afhankelijk van algemenere kenmerken. Een kenmerk als [dualis] kan bijvoorbeeld pas verworven worden, nadat het algemenere kenmerk [getal] beschikbaar is.

Vertaald naar de verwerving van een verbaal paradigma betekent dit dat een taalverwend kind start met de verwerving van een algemeen kenmerk zoals [finiet]. De hoeveelheid kenmerken waarmee het verbale paradigma verder uitgebreid wordt, is afhankelijk van de contrasten die aanwezig zijn in de doeltaal van de taalverwerfer (cf. Pinker 1984, Harley & Ritter 2002). We hebben gezien dat de derde persoon het vroegst wordt verworven en het meest wordt overgegeneraliseerd. Na de derde persoon wordt het kenmerk [spreker] verworven. Het kenmerk [spreker] is de ongemarkeerde waarde van het

algemenere kenmerk [participant]. Omdat zowel voor de aanname dat de tweede en de derde persoon samen een natuurlijke klasse vormen als voor de aanname dat eerste en tweede persoon een natuurlijke klasse vormen goede argumenten te vinden zijn en omdat allebei de syncretismes voorkomen in talen van de wereld (Forschheimer 1953:4-7), neem ik aan dat er bij de opbouw van het paradigma twee manieren zijn om het kenmerk [participant] te interpreteren.¹⁴ De defaultoptie is dat het kenmerk [participant] breed geïnterpreteerd wordt: het kenmerk omvat zowel de ongemarkeerde waarde [spreker] als de gemarkeerde waarde [geadresseerde]. Als deze hypothese niet strookt met de taalinput van de taalverwerver, zal deze, voordat hij een nieuw kenmerk in het paradigma hypothetiseert, eerst het kenmerk [participant] herinterpreteren als beperkt tot de ongemarkeerde waarde [spreker]. De tweede en derde persoon vallen nu allebei onder de algemene categorie [finiet], omdat ze geen kenmerk [spreker] dragen. Binnen dit systeem zijn vier soorten enkelvoudige paradigmata mogelijk, zoals gepresenteerd in (6a). In (6b) heb ik de paradigmata in (6a) concreet gemaakt met hypothetische Nederlandse voorbeelden.

(6a) *Ordering enkelvoudig verbaal paradigma*

I <i>Minimale markering</i>	II <i>Participanten markering</i>	III <i>Spreker markering</i>	IV <i>Maximale markering</i>
[finiet] → -x	[finiet] → -x	[finiet] → -x	[finiet] → -x
	[part. breed] → -y		[part. beperkt] → -y
		[part. beperkt] → -y	[geadresseerde] → -z

(6b) *Ordering enkelvoudig verbaal paradigma voor Nederlands (hypothetisch)*

I <i>Minimale markering</i>	II <i>Participanten markering</i>	III <i>Spreker markering</i>	IV <i>Maximale markering</i>
1 ik [finiet] → 2 jij → 3 hij hoort	3 hij [finiet] → hoort	3 hij [finiet] → 2 jij hoort	3 hij [finiet] → hoort
	1 ik [part. breed] 2 jij → hoor	1 ik [part. beperkt] → hoor	1 ik [part.beperkt] → hoor
			2 jij [geadresseerde] → hoors

¹⁴ Ik bespreek in dit artikel geen enkelvoudige paradigmata waar de eerste en de derde persoon aan elkaar gelijk zijn en waar de tweede persoon uniek gemarkeerd wordt. Deze paradigmata zijn niet relevant binnen het bestek van het artikel en ze zijn bovendien relatief zeldzaam (Cysouw 2001: 43).

Mijn hypothese is dat de paradigmata in (6,I) tot en met (6,IV) verwervingsstadia weer spiegelen. In het eerste stadium (I) worden alle werkwoorden in het enkelvoudige paradigma met dezelfde uitgang gemarkeerd. In het tweede stadium (II) is binnen het enkelvoudige paradigma sprake van twee uitgangen. De werkwoorden die naar een discours-participant verwijzen (namelijk naar de eerste of tweede persoon), combineren met uitgang *-y/hoor*. Het werkwoord dat niet naar een discoursparticipant verwijst (namelijk de derde persoon), combineert met de uitgang *-x/hoort*. Het brede kenmerk [participant] is ondergespecificeerd voor het onderscheid [spreker] versus [geadresseerde]. In (III) is ook sprake van twee uitgangen in het verbale paradigma. De interpretatie van het kenmerk [participant] is nu echter gereduceerd tot de ongemarkeerde waarde van dit kenmerk, namelijk [spreker]. Alleen de eerste persoon wordt gemarkeerd met uitgang *-y/hoor*, de tweede en derde persoon vallen onder de algemeenste categorie [finit] die gekoppeld is aan de uitgang *-x/hoort*. In het vierde verwervingsstadium (IV) wordt een extra kenmerk gehypothetiseerd: het kenmerk [geadresseerde].

Hoeveel van de bovengenoemde verwervingsstadia een taalverwerver doorloopt, is afhankelijk van het aantal beschikbare contrasten in de doeltaal (cf. Pinker 1984). Mijn hypothese is dat T-verlies mede het gevolg is van evidentieverlies voor een kenmerk [geadresseerde] in het verbale paradigma (cf. Van Aken 1996). De V-persoonsvorm kan een rol spelen in de afname van evidentie voor een kenmerk [geadresseerde] in het enkelvoudige paradigma. Voor taalleerders die de kenmerken [beleefdheid] en [getal] nog niet verworven hebben, zijn T en V allebei kandidaten voor de positie van de tweede persoon enkelvoud in het pronominale en verbale enkelvoudige paradigma. Als T combineert met een persoonsvorm die gekoppeld is aan het specifieke kenmerk [geadresseerde] terwijl V combineert met een persoonsvorm die al beschikbaar is – dat wil zeggen dat V combineert met een uitgang die al gekoppeld is aan een algemener kenmerk [finit] of [participant] – dan betekent het kandidaatschap van V als markeerder van de tweede persoon enkelvoud verlies van evidentie voor een apart kenmerk [geadresseerde] in het enkelvoudige verbale paradigma. Zonder genoeg evidentie wordt het kenmerk [geadresseerde] niet verworven en daarmee verdwijnt de persoonsvorm die aan dit specifieke kenmerk gekoppeld is. Met de T-persoonsvorm verdwijnt ook het T-pronomen.

De verwachting is nu dat er een verband is tussen T-verlies en het effect van het vervangen van T door V op het enkelvoudige paradigma: alleen als het kandidaatschap van V als markeerder van de tweede persoon enkelvoud vermindering van evidentie oplevert voor een kenmerk [geadresseerde] in het enkelvoudige verbale paradigma, verdwijnt T. Deze verwachting toets ik aan de hand van een gedachte-experiment. Ik kijk hoe het enkelvoudige paradigma talen uit het talenoverzicht in (3) eruit gezien heeft met de T-persoonsvorm als markeerder van de tweede persoon enkelvoud en wat vervanging van T door V voor het enkelvoudige verbale paradigma opgeleverd zou hebben. Ik beperk me bij deze bespreking tot het enkelvoudige paradigma indicatief van de meest frequent voorkomende declinatieklasse (voor zover declinatieklassen een rol spelen), omdat dit paradigma als eerste verworven wordt en omdat alleen de vroegst verworven paradigmata, in het stadium waarin de taalverwerver de kenmerken [getal] en [beleefdheid] nog niet beheerst, binnen het kader van dit artikel relevant zijn.

Voor de meeste talen uit het talenoverzicht in (3) geldt dat het enkelvoudige paradigma er wat hoeveelheid kenmerken betreft hetzelfde uitziet met de V-persoonsvorm als met de

T-persoonsvorm als markeerder van de tweede persoon enkelvoud. Dat geldt bijvoorbeeld voor alle pro-droptalen zoals de Slavische talen en de meeste Romaanse talen. In deze talen is sprake van drie verschillende uitgangen in het enkelvoudige paradigma. Omdat in pro-droptalen de meervoudsuitgangen per definitie ongelijk zijn aan de uitgangen in het enkelvoud, blijft er bij substitutie van T door V sprake van drie verschillende uitgangen in het enkelvoudige paradigma. Deze drie uitgangen zijn ieder gekoppeld aan een eigen kenmerk.

Het effect van substitutie van T door V in pro-droptalen illustreer ik aan de hand van één pro-droptaal, namelijk het Spaans. In (7b) laat ik zien hoe een kenmerkenparadigma eruit ziet als de T-persoonsvorm gebruikt wordt als markeerder van de tweede persoon enkelvoud (paradigma i) en hoeveel kenmerken er nodig zijn als de V-persoonsvorm de tweede persoon enkelvoud markeert (paradigma ii). In (7a) staan de uitgangen van het Middelspaans in een traditioneel paradigma weergegeven.

(7a)

<i>Middelspaans (cf. Penny 1991:151)</i>		
	enkelvoud	meervoud
1	canto	cantamos
2 (T)	cantas	cantaís
beleefd (V)	cantaís	cantaís
3	cantat	cantan

(7b)

<i>Kenmerkenparadigma Middelspaans</i>	
(i) 2=T	(ii) 2=V
[finiet] → -	a [finiet] → -a
[part. beperkt] → -o	[part. beperkt] → -o
[geadresseerde] → -as	[geadresseerde] → -ais

Zoals in (7b) is te zien, geldt voor het Spaans (en voor alle andere pro-droptalen) dat het enkelvoudige paradigma met T als markeerder van de tweede persoon enkelvoud uit drie kenmerken bestaat, namelijk het kenmerk [finiet], de beperkte versie van het kenmerk [participant] en het kenmerk [geadresseerde]. Deze drie kenmerken blijven nodig als V functioneert als markeerder van de tweede persoon enkelvoud (7b, ii).

Net als voor de pro-droptalen geldt ook voor het Engels in Noord-Engeland dat het aantal benodigde kenmerken in het enkelvoudige paradigma gelijk blijft, als T door V vervangen wordt. Zoals in (8a) te zien worden alle finiete werkwoorden gemarkeerd met een uitgang *-s*, behalve de eerste persoon enkelvoud. Zowel T als V combineren met een uitgang *-s*. Met de T-persoonsvorm als markeerder van de tweede persoon enkelvoud zijn twee kenmerken nodig om het paradigma te verantwoorden: een algemeen kenmerk [finiet] en de beperkte interpretatie van het kenmerk [participant]. Deze twee kenmerken blijven nodig in het paradigma als de T-persoonsvorm door de V-persoonsvorm vervangen wordt.

Waer bestu bleven?

(8a)

<i>Traditioneel paradigma Engels van Noord-Engeland sinds 1300 (Lass 1992:137)</i>		
	enkelvoud	meervoud
1	-(e)	-es
2(T)	-es	-es
beleefd (V)	-es	-es
3	-es	-es

(8b)

<i>Kenmerkenparadigma Noord-Engels (vanaf 1300)</i>		
(i) 2= T		(ii) 2=V
[finiet] → -s		[finiet] → -s
[part. beperkt] → -(e)		[part. beperkt] → -(e)

In het Middelscandinavisch zou substitutie van T door V een enkelvoudig paradigma met meer kenmerken opleveren.¹⁵ In het Middelscandinavisch is in het enkelvoudige paradigma sprake van beperkte participantenmarkering. Zoals in (9a) is te zien combineert alleen de eerste persoon met een uitgang *-a*. Zowel de tweede als de derde persoon enkelvoud combineren met een uitgang *-aR*. Met de T-persoonsvorm als markeerder van de tweede persoon zijn daarom twee kenmerken nodig: een kenmerk [finiet] en een beperkt kenmerk [participant]. Als de T-persoonsvorm door de V-persoonsvorm vervangen wordt, komt er een nieuwe uitgang het enkelvoudige paradigma binnen: de uitgang *-iþ*. Deze nieuwe uitgang vereist een eigen kenmerk [geadresseerde], zoals is te zien in (9b).

(9a)

<i>Traditioneel paradigma Middelscandinavisch (cf. Haugen 1976:302)</i>		
	enkelvoud	meervoud
1	-a	-um
2 (T)	-aR	-iþ
Beleefd (V)	-iþ	-iþ
3	-aR	-a

15 Ook voor het Frans geldt tot op zekere hoogte dat het vervangen van T door V meer kenmerken in het enkelvoudige paradigma oplevert in plaats van minder. Vanaf de dertiende eeuw begint het Frans de tweede persoonsmarkering in het enkelvoud te verliezen (Joly 1995: 117-118). De tweede persoon enkelvoud combineert dan net zoals de eerste en de derde persoon enkelvoud met de kale stam. De meervoudswerkwoorden kennen in de eerste en tweede persoon nog wel aparte uitgangen. Vervanging van T door V zou het Franse enkelvoudige paradigma dus rijker gemaakt hebben. De Franse situatie is echter iets complexer dan de Scandinavische. In het Frans is in liaisoncontexten nog wel sprake van unieke markering van de tweede persoon in het enkelvoud. In deze situaties geldt voor het Frans hetzelfde als voor de pro-droptalen: als T door V vervangen wordt, blijft de rijkheid van het enkelvoudige paradigma onveranderd.

(9b)

<i>Kenmerkenparadigma Middelscandinavisch</i>		
(i) 2= T		(ii) 2=V
[finiet] → - aR		[finiet] → - aR
[part. beperkt] → -a		[part. beperkt] → - a
		[geadresseerde] → -iþ

In het Middelnederlands en het zestiende-eeuwse Engels van Zuid-Engeland – voorloper van het Standaardengels – leverde het vervangen van T door V wel kenmerkverlies op in het enkelvoudige paradigma. In beide talen is sprake van maximale persoonsmarkering zoals is te zien in (10) en (11). In het Nederlands is de V-persoonsvorm gelijk aan de uitgang van de derde persoon. Substitutie van V betekent dat er geen apart kenmerk [geadresseerde] meer nodig is in het paradigma. Alleen de kenmerken [finiet] en de beperkte versie van het kenmerk [participant] blijven over.

(10a)

<i>Traditioneel paradigma Middelnederlands (cf. Van Gestel et al. 1992:45)</i>		
	enkelvoud	meervoud
1	ic hore	wi horen
2	du hoors	gi hoort
beleefd	gi hoort	gi hoort
3	hi hoort	si horen

(10b)

<i>Kenmerkenparadigma Middelnederlands</i>		
(i) 2= T		(ii) 2=V
[finiet] → -t		[finiet] → -t
[part. beperkt] → -e		[part. beperkt] → -e
[geadresseerde] → -s		

Zoals in (11b) is te zien geldt ook voor het Zuid-Engelse paradigma dat er na het vervangen van de T-persoonsvorm door de V-persoonsvorm geen apart kenmerk [geadresseerde] meer nodig is in het kenmerkenparadigma. De eerste en tweede persoon delen het brede kenmerk [participant] en de derde persoon combineert met het algemene kenmerk [finiet].

Waer bestu bleven?

(11a)

<i>Traditioneel paradigma Engels van Zuid-Engeland vanaf 1500 (cf. Lass: 1999)</i>		
	enkelvoud	meervoud
1	-Ø	-Ø
2	-st	-Ø
beleefd	-Ø	-Ø
3	-th	-Ø

(11b)

<i>Kenmerkenparadigma Zuid-Engels rond 1500</i>	
(i) 2= T	(ii) 2=V
[finiet] → -s	[finiet] → -s
[part. beperkt] → - Ø	[part. breed] → - Ø
[geadresseerde] → -st	

Het resultaat van dit gedachte-experiment is dat we zien dat in de pro-droptalen en in het Engels van Noord-Engeland het vervangen van T door V geen gevolgen heeft voor de hoeveelheid benodigde kenmerken in het enkelvoudige paradigma. In de Scandinavische talen zou substitutie van T door V zelfs een kenmerk meer opleveren. Omdat sociaalpragmatische factoren alleen T-verlies uit de Europese talen niet kunnen verklaren, is formeel voordeel een noodzakelijke tweede voorwaarde voor T-verlies. Omdat T-verlies geen formeel voordeel oplevert in de pro-droptalen, de Scandinavische talen en het Engels van Noord-Engeland, is de verwachting nu dat T niet verdwenen is uit deze talen. Van de pro-droptalen en het Scandinavisch weten we al dat deze verwachting uitkomt. Uit de dialectatlas van Upton & Widdowson (1996) blijkt dat T ook nog bestaat in alle dialecten van Noord-Engeland.

In het Engels van Zuid-Engeland en in het Nederlands levert T-verlies wel formeel voordeel op: de V-persoonsvorm vereist geen apart kenmerk [geadresseerde]. Het kandidaatschap van V als markeerder van de tweede persoon enkelvoud veroorzaakte daarom in het Nederlands en in het Engels voor evidentievermindering voor een apart kenmerk [geadresseerde] in het enkelvoudige paradigma. Zonder evidentie wordt het kenmerk [geadresseerde] niet verworven en zonder kenmerk [geadresseerde] is er geen plek voor de persoonsvorm die aan dit unieke kenmerk gekoppeld is. Met het verdwijnen van de T-persoonsvorm, verdwijnt ook het T-pronomen.¹⁶

16 V was alleen in taalgemeenschappen waar dit pronomen frequent gebruikt werd een potentiële kandidaat voor de positie van markeerder van de tweede persoon enkelvoud. In plattelandgebieden werd de V-vorm minder vaak gebruikt (cf. Braun 1988, Wales 1983, 1996). Het is daarom volgens verwachting dat de T-vorm uit deze gebieden niet altijd verdwenen is, ook als het vervangen van T door V wel formeel voordeel oplevert.

Behalve in Nederlandse en Zuid-Engelse dialecten zou vervanging van T door V ook in het Middelduits een economischer paradigma opgeleverd hebben. Muller (1926b:171), Brown & Gilman (1960), Ammon (1972: 83) en (Kremer 2000:14) merken op dat het Duits in ieder geval sinds het begin van de 20^e eeuw - in tegenstelling tot andere Europese talen - T als verwantschapsmarkeerder gebruikt. Als dit gebruik van T als verwantschapsmarkeerder in de vorige eeuw voortbouwt op een al langer bestaande traditie dan ligt het voor de hand dat evidentie voor de V-vorm bij jonge Duitse taalverwerwers relatief beperkt was. Familie lijkt immers de voornaamste bron van taalinput voor een jonge taalverwerver.

4.2 Onafhankelijke evidentie voor de rol van de persoonsvorm bij T-verlies

Als het T-pronomen verdwenen is uit het Engels en Nederlands vanwege de persoonsvorm waarmee dit pronomen combineerde, dan is de verwachting dat T als eerste is verdwenen als subjectvorm. Alleen bij deze vorm is congruentie met de T-persoonsvorm immers verplicht. Vor der Hake (1915:243) en Muller (1926b:82) melden voor het Nederlands dat de object- en de vocatiefvorm van *du* inderdaad bijna twee eeuwen later verdwijnen dan *du* in subjectfunctie. Kloeke (1926:7) vermeldt dat de vocatief vaak de laatste vorm is van *du* die nog in dialecten bestaat.

Een tweede indicatie dat de T-persoonsvorm een rol speelt in het verlies van het T-pronomen is de observatie dat subject-T in zijn nadagen vooral combineert met hoogfrequente werkwoorden. Deze observatie wordt voor het Engels (van Shakespeare) beschreven in Mulholland (1967) en Barber (1981). Stein (1992) betoogt dat *do*-support als eerste verscheen in combinatie met de tweede persoon enkelvoud, omdat de persoonsvorm waarmee *thou* combineerde problematisch was. In de handelingen van de Dordtse Synode wordt vermeld dat sprekers die het pronomen *du* nog gebruiken, *du* vooral combineren "met de woordjes *salst, hebst en bist.*" (Vor der Hake 1915:296).

Deze voorkeur van T voor een beperkte set van werkwoorden, lijkt verband te houden met de observatie uit taalverwervingsonderzoek dat taalverwerwers flexie-uitgangen niet voor alle werkwoorden tegelijkertijd verwerven. Uitgangen worden eerst verworven voor een subset van werkwoorden en pas later worden deze uitgangen veralgemeniseerd (Pinker 1984, Van Kampen & Wijnen 2003:248, 252). Pinker (1984) verklaart de observatie dat flexie eerst verschijnt op een beperkte set van werkwoorden en pas later productief wordt toegepast met gebruikmaking van de noties *woordspecifiek paradigma* en *algemeen paradigma*. In het eerste geval slaat een taalgebruiker bijvoorbeeld de vormen *doe* en *doet* van het specifieke werkwoord *doen* naast elkaar op zonder deze vormen verder morfologisch geanalyseerd te hebben. In het laatste geval heeft de taalverwerwer geabstraheerd over woordspecifieke paradigmata heen en beschikt hij over een algemeen paradigma gevuld met flexie-uitgangen die toegevoegd kunnen worden aan de stam van elk willekeurig werkwoord.

Om een uitgang te verwerven op het niveau van het algemene paradigma, dient een taalverwerwer eerst over deze uitgang te beschikken in een aantal woordspecifieke paradigmata. Het is mogelijk dat een taalverwerwer een uitgang voor een aantal werkwoorden wel beheerst op het woordspecifieke niveau, maar dat de set van deze woordspecifieke paradigmata te klein is om over te kunnen abstraheren voor een algemeen paradigma. In dit geval is er sprake van getrapte deflexie: een uitgang is al wel verdwenen in het algemene paradigma, maar bestaat nog wel voor een aantal werkwoorden op woordspecifiek niveau. De voorkeur van T om te combineren met hoogfrequente werkwoorden is nu te verklaren als het gevolg van het beschikken over een aantal woordspecifieke paradigmata waarin T-persoonsvorm nog wel een plek heeft, terwijl in het algemene paradigma geen plek meer is voor deze uitgang.

5 Conclusie

In het eerste gedeelte van dit artikel heb ik op basis van taalvergelijking en op basis van sociaalpragmatische argumenten betoogd dat het verdwijnen van de enkelvoudige aanspreekvorm *du* uit het Middelnederlands een uitzonderlijke taalverandering is. Het is onwaarschijnlijk dat T alleen vanwege sociale/pragmatische factoren ook in prototypische T-situaties uit een taal verdwijnt en T-verdwijning doet zich daarom ook maar in een zeer beperkt aantal Europese talen voor. In het tweede gedeelte van dit artikel stel ik dat bij T-verdwijning niet alleen sociaal-pragmatische factoren een rol spelen, maar dat ook een formele factor van belang is. T is alleen uit talen verdwenen, waar het kandidaatschap van V als markeerder van de tweede persoon enkelvoud evidentieverlies voor een kenmerk [geadresseerde] in het paradigma opleverde. Zonder genoeg evidentie voor dit kenmerk wordt de T-persoonsvorm niet verworven. Met het verlies van de T-persoonsvorm, verdween ook het T-pronomen.

Ik heb betoogd dat er onafhankelijke evidentie is in taal(-varianten) die T verloren hebben, dat de persoonsvorm waarmee T combineert een rol speelt in T-verdwijning. Het pronomen combineert in zijn nadagen vooral met hoogfrequente werkwoorden. Deze beperking ligt voor de hand als deflexie een rol speelt in het verlies van T: hoogfrequente werkwoorden zijn conservatiever in hun flexiegedrag en verlies van de T-persoonsvorm treedt bij deze werkwoorden dan ook later op dan bij minder frequent voorkomende werkwoorden. Ten tweede verdwijnt T als eerste uit de subjectpositie en pas twee eeuwen later als vocatief- en objectvorm. Ook deze bevinding past in een perspectief waarin de T-persoonsvorm verantwoordelijk is voor het uiteindelijke verlies van T: alleen in subject-functie combineert T immers verplicht met een T-persoonsvorm.

Bibliografie

- Aalberse, Suzanne (2004).** Le pronom de politesse *u* est-il en voie de disparition? *Langage et Société* 108, 57-74.
- Aken, Hilde van (1996).** *Van uitgang tot vooruitgang: het verdwijnen van de werkwoordsuitgangen van de tweede persoon uit het Nederlands*. Doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht.
- Ammon, Ulrich (1972).** Zur sozialen Funktion der pronominalen Anrede im Deutschen. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 2, 73-88.
- Barber, Charles (1981).** You and thou in Shakespeare's Richard III. In: Vivian Salmon & Edwina Burness (red.) (1987), 164-179.
- Berg, Boudewijn van den (2003).** *Phonology   Morphology of Dutch   Frisian Dialects in 1.1 million transcriptions*. Goeman-Taeldeman-Van Reenen project 1980-1995. Meertens Instituut Electronic Publications in Linguistics 3 (cd-rom). Amsterdam: Meertens Instituut.
- Berteloot, Amand (2001).** Anredepronomina in Brabant um 1400. In: Robert Peters, Horst P tz & Ulrich Weber (red.), *Vulpis Adolatio. Festschrift f r Hubertus Menke zum 60. Geburtstag*. Heidelberg: C. Winter, 41-56.
- Berteloot, Amand (2003).** Van du naar ghi. Waarom het pronomen *du* uit het Nederlands verdween. *TNLT* 119, 204-217.

- Betsch, Michael (2003).** The system of Czech bound address forms until 1700. In: Irma Taavitsainen & Andreas H. Jucker (red.), 125-146.
- Beuvs, Jantine (2001).** De herkomst en de ontwikkeling van het pronomen *jullie*. Manuscript, Universiteit van Amsterdam.
- Bittner, Dagmar, Wolfgang U. Dressler & Marianne Kilani-Schoch (2003).** *Development of verb inflection in first language acquisition*. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Braun, Friederike (1988).** *Terms of address. Problems of patterns and usage in various languages and cultures*. Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Brown, Roger & Albert Gilman (1968).** The pronouns of power and solidarity. In: Joshua A. Fishman (red.), *Readings in the sociology of language*. Den Haag: Mouton, 252-275. [Eerst gepubliceerd in 1960 in: Thomas Sebeok (red.), *Style in language*. Cambridge: MIT-press, 253-276.].
- Brown, Penelope & Stephen C. Levinson (1987).** *Politeness, some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buitenrust-Hettema, Foeke (1891).** De aangesproken persoon. *Taal en Letteren*, 148-153.
- Coveney, Aidan (2000).** Vestiges of nous and the 1st person plural verb in informal spoken French. *Language Sciences* 22, 447-481.
- Cysouw, Michael (2001).** *The paradigmatic structure of person marking*. Dissertatie, Universiteit van Nijmegen.
- Dik, Simon (1997).** *The theory of functional grammar. Second revised edition part 1. Structure of the clause*. Kees Hengeveld (red). Berlijn, New York: Mouton de Gruyter.
- Ehrismann, Gustav (1902).** Duzen und Ihrzen im Mittelalter II. *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* 4, 118-59.
- Ervin-Tripp, Susan (1972).** On sociolinguistic rules: Alternation and co-occurrence. In: John Gumperz (red.), *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. New York: Rhinehart and Winston.
- Franck, Johannes (1910).** *Mittelniederländische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*. Arnhem: Gysbers en Van Loon.
- Finkenstaedt, Thomas (1963).** *You and thou. Studien zur Anrede im Englischen (mit einem Exkurs über die Anrede im Deutschen)*. Berlijn: Walter de Gruyter.
- Firth, Alan (1996).** Summary thou and you. *Linguist list* 7.599. <<http://linguistlist.org/issues/7/7-599.html>>
- Forschheimer, Paul (1953).** *The category of person in language*. Berlijn: Walter de Gruyter.
- Ganter, August (1905).** *Beiträge zur Geschichte der Anrede im Altfranzösischen*. Darmstadt: Otto.
- Gestel, Frank van, Jan Nijen Twilhaar, Tineke Rinkel en Fred Weerman (1992).** *Oude zinnen; grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200-1700*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Hake, Jan Arend vor der (1908).** *De aanspreekvormen in 't Nederlandsch*. Utrecht: P. den Boer.
- Hake, Jan Arend vor der (1911).** Is de beleefdheidsvorm U een verbastering van Ued? *NTG* 5, 16-24.
- Hake, Jan Arend vor der (1915).** De ondergang van het pronomen du. *NTG* 9, 241-249, 296-297.

- Harley & Ritter (2002).** Person and number in pronouns: a feature geometric analysis. *Language* 78, 482-526.
- Haugen, Einar (1976).** *The Scandinavian languages. An introduction to their history.* Londen: Faber & Faber.
- Head, Brian F. (1978).** Respect degrees in pronominal reference. In: Joseph H. Greenberg (red.), *Universals of human language.* Stanford (Ca.): Stanford University Press, 151-211.
- Heeroma, Klaas (1938).** Jullie. *TNTL* 57, 80-82.
- Joly, Geneviève (1995).** *Précis de phonétique historique du français.* Parijs: Armand Colin.
- Jucker, Andreas H. & Irma Taavitsainen (2003).** Diachronic perspectives on address term systems. Introduction. In: Irma Taavitsainen & Andreas Jucker (red.), 1-25.
- Kampen, Jacqueline van & Frank Wijnen (2003).** Grammaticale ontwikkeling. In: Steven Gillis & Annemarie Schaerlaekens (red.), *Kindertaalverwerving. Een handboek voor het Nederlands.* Groningen: Martinus Nijhoff.
- Katičić, Antigone (2003).** Early verb development in one Croatian-speaking child. In: Dagmar Bittner, Wolfgang U. Dressler & Marianne Kilani-Schoch (red.), 239-267.
- Kern, Johan (1911).** Is de beleefdheidsvorm U een verbastering van U.E.? *NTG* 5, 121-133.
- Kloeke, Gesinus (1926).** De ondergang van het pronomen du. *NTG* 20, 1-10.
- Kloeke, Gesinus (1941).** Over jullie en enige andere pronomina. *NTG* 35, 161-170.
- Kremer, Ludger (2000).** Duzen und Siezen. Zur verwendung der Anredepronomina im Deutschen und Niederländischen. *Zeitschrift für Deutsche Sprache, Literatur und Kultur* 52, 13-31.
- Kuijper, Jan (1972).** U. *Spektator* 1, 198-201.
- Lass, Roger (1992).** Phonology and morphology. In: Norman Blake (red.), *The Cambridge history of the English language. Vol II. 1066-1476.* Cambridge: Cambridge University Press, 23-154.
- Lass Roger (1999).** Phonology and morphology. In: Roger Lass (red.), *The Cambridge history of the English language. Vol III 1476-1776.* Cambridge: Cambridge University Press, 56-106.
- Leonard, Laurence B. , M. Christina Caselli & Antonella Devescovi (2002).** Italian children's use of verb and noun morphology during the preschool years. *First Language* 22, 287-304.
- Listen, Paul (1999).** *The emergence of German polite Sie. Cognitive and sociolinguistic Parameters.* New York: Peter Lang.
- Lounsbury, Thomas (1913).** Pronouns of address. *Harpers Magazine* 65, 200-206.
- Mühlhauser Peter & Rom Harré (1990).** *Pronouns & people. The linguistic construction of social and personal identity.* Oxford: Basil Blackwell LTD.
- Mulholland, Joan (1967).** *Thou and you in Shakespeare: A study in the second person pronoun.* In: Vivian Salman & Edwina Burness (red.) (1987), 153-161.
- Muller, Jacob (1926a).** De herkomst van je en jij. *TNTL* 45, 81-110.
- Muller, Jacob (1926b).** Bijdragen tot de geschiedenis onzer Nieuwnederlandsche Aanspreekvormen. *NTG* 20, 81-104, 113-128, 161-176.

- Nakamura, Keiko (2001).** The acquisition of polite language by Japanese children. In: Keith E. Nelson, Ayhan Aksu-Koç & Carolyn E. Johnson (red.), *Children's language* (10). Mahwah (NY): Lawrence Erlbaum, 93-112.
- Paardekoper, Piet (1987, 1988).** De rol van half- en indirecte aanspreekvormen bij het ontstaan van u enz. als ond.- en beleefdheidsvorm I en II. *NTG* 80, 491-511, *NTG* 81, 42-71.
- Penny, Ralph (1991).** *A history of the Spanish language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pinker, Steven (1984).** *Language Learnability and Language Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schlichting, Liesbeth (1996).** *Discovering Syntax. An empirical study in Dutch Language Acquisition*. Nijmegen: Nijmegen University Press.
- Simon, Horst J. (2003).** From pragmatics to grammar. Tracing the development of respect in the history of German pronouns of address. In: Irma Taavitsainen & Andreas H. Jucker & (red.), 85-123.
- Stein, Dieter (1992).** Do and tun: A semantics and varieties based approach to syntactic change. In: Marinel Gerritsen & Dieter Stein (red.) *Internal and external factors in syntactic change*. Berlijn: Mouton de Gruyter, 131-155.
- Taavitsainen, Irma & Andreas H. Jucker (red.) (2003).** *Diachronic perspectives on address term systems*. Amsterdam: John Benjamins (= Pragmatics and Beyond. New series 107).
- Upton Clive & J.D.A. Widdowson (1996).** *An Atlas of English Dialects*. Oxford: Oxford University Press.
- Verdenius, Andries (1924).** De ontwikkeling der Hollandse voornaamwoorden je en jij. *TNTL* 43, 81-104.
- Verdenius, Andries (1942).** Over het voornaamwoord jullie. *NTG* 36, 249-255.
- Verdenius, Andries (1946).** *In de Nederlandse Taaltuin. Wandelingen en waarnemingen*. Amsterdam: Elsevier.
- Vermaas, Hanny (2002).** *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Utrecht: LOT dissertation series.
- Wales, Katie (1983).** Thou and you in early modern English: Brown and Gilman re-appraised. *Studia Linguistica* 37, 107-125.
- Wales, Katie (1996).** *Personal pronouns in present-day English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wales, Katie (te verschijnen).** Second person pronouns in contemporary English: the end of a story or just the beginning? *Franco-British Studies* 33-34. Special issue: *Second person pronouns and forms of address in the languages of contemporary Europe*.
- Werk in uitvoering 3. Op weg naar de voltooide [Nieuwe Bijbelvertaling] (2003).** Een uitgave van het Nederlands Bijbelgenootschap en de Katholieke Bijbelstichting, in samenwerking met het Vlaams Bijbelgenootschap en de Vlaamse Bijbelstichting.

Boekbesprekingen

René Appel e.a. (red.). *Taal en Taalwetenschap*. Oxford: Blackwell, 2002. 375 blz. ISBN 0 631 23038 6. € 31,50.

1 Inleiding

In 2002 verscheen *Taal en Taalwetenschap*, een inleiding op het gebied van de algemene taalwetenschap. Het boek is bestemd voor studenten van universiteiten en hogescholen, een doelgroep dus waarvan een deel in een later stadium binnen de onderwijs- en/of onderzoekspraktijk op hoog niveau te maken krijgt met onderwerpen op het terrein van taal en taalwetenschap. Het is dan ook van belang om na te gaan op welke manier een basis wordt gelegd voor het genoemde gebied. Het doel van deze bespreking is om dit werk te beoordelen voor de volgende criteria: 1. de aanwezigheid van voldoende thema's om als inleiding in de taal en taalwetenschap te kunnen gelden, 2. de manier waarop die thema's worden gepresenteerd, en 3. de aanwezigheid van voldoende diagnostische toetsmomenten waarop de student kan vaststellen of hij (een bepaald deel van) de stof beheerst.

In paragraaf 2 zal ik eerst de inhoud van de hoofdstukken aan de orde stellen en commentariëren. In de derde paragraaf wordt het boek beoordeeld aan de hand van de genoemde drie criteria. Paragraaf 4 bevat de conclusie.

2 Inhoud

Appel e.a. (2002) is geschreven door medewerkers van de Universiteit van Amsterdam en

heeft een lange voorgeschiedenis. Dat het boek geschreven is door een groot aantal auteurs, heeft natuurlijk als voordeel dat iedere schrijver afzonderlijk zijn eigen specialisatie kan belichten. Er is in ruime mate gebruik gemaakt van delen uit "de vorige Amsterdamse ATW-inleiding", zoals de tien jaar eerder verschenen voorganger *Inleiding Algemene Taalwetenschap* door de redacteurs in het Voorwoord wordt genoemd. Dit werk (dat in het vervolg wordt aangeduid als Appel e.a. 1992), werd indertijd door acht auteurs geschreven. Dit nieuwe boek heeft vijf redacteurs. Vier van hen maken deel uit van de groep van tien auteurs. Ook deze editie is bekend onder de naam 'Appel' of 'Appel en anderen', hoewel het juist deze redacteur is die niet als auteur aan het boek heeft meegewerkt. Hij was echter de auteur van zes van de 22 hoofdstukken in de voorganger uit 1992, waarop de nieuwe uitgave voor een belangrijk deel is gebaseerd. Net als zijn voorganger is dit werk gestructureerd rond een aantal grote thema's, die in diverse hoofdstukken worden uitgewerkt:

- Deel I Taal en taalvermogen (hoofdstuk 1-3).
- Deel II Taal en interactie (hoofdstuk 4-5).
- Deel III Zinnen en hun betekenis (hoofdstuk 6-10).
- Deel IV Woorden en hun betekenis (hoofdstuk 11-13).
- Deel V Klanken (hoofdstuk 14-16).
- Deel VI Talen en taalgemeenschap (hoofdstuk 17-20).

Deel I bevat de hoofdstukken 1. Van taal naar taalwetenschap, 2. De taalgebruiker, en 3. Taalverwerving. In het eerste hoofdstuk wordt uit-

eengezeten wat we onder natuurlijke, menselijke talen moeten verstaan. Die worden vergeleken met andere talen, zoals bijentaal, kunsttalen, computertalen en de taal van de non-verbale communicatie. In een aparte paragraaf krijgen we te maken met gebarentalen, die gebruik maken van de visuele modaliteit. Belangrijk is hier natuurlijk dat deze talen volledig vergelijkbaar zijn met andere natuurlijke talen. Vervolgens wordt kort ingegaan op het doel van de taalwetenschap: de regels van de grammatica van een taal expliciteren, maar in het verlengde daarvan algemene taalprincipes opsporen, de zogenaamde universalia. Daarna volgt een paragraaf over de verschillende soorten grammatica's: de descriptieve, de prescriptieve en de pedagogische grammatica. Ten slotte wordt de inhoud van het boek besproken en worden de deelreinen van de taalwetenschap op een rijtje gezet.

In het tweede hoofdstuk staat de taalgebruiker centraal. Door het cognitieve systeem, bestaande uit (onder meer) kennis van de wereld, kennis van de taal en kennis van de taalgebruikssituaties, is de mens in staat om taal te begrijpen en te spreken. Na een korte uiteenzetting van het verschijnsel afasie wordt ingegaan op de manier waarop taalbegrip en taalproductie tot stand komen.

Het derde hoofdstuk, geschreven in kristalhelder proza, gaat over verschillende vormen van taalverwerving. Moedertaalverwerving kan niet louter een kwestie zijn van imiteren; kinderen maken immers fouten (bijvoorbeeld ik *ette*, naar analogie van ik *lustte*) die ze nooit uit het taalaanbod overgenomen kunnen hebben. Hoewel ook de aanwezigheid van een aangeboren taalvermogen wordt verondersteld, legt de auteur veel nadruk op de interactie tussen het taallerend kind en de omgeving. Dat komt onder meer tot uiting door het standpunt dat opvoeders wel degelijk het kind moeten corrigeren, zodat dit zijn hypothesen kan bijstellen, en door tegen het kind allerlei vormen van aangepast taalgebruik te bezigen. Deze visie wijkt af

van het standpunt dat hierover werd ingenomen in Appel e.a. (1992), waar het nut van Child Directed Speech (CDS) wordt ontkend. Daarbij wordt dan verwezen naar culturen waarin deze vorm van taalaanpassing volkomen ontbreekt, terwijl kinderen toch in dezelfde tijd hun moedertaal leren. Niet alleen over het effect van CDS, ook over het nut van correctie zijn de meningen verdeeld (vergelijk ook Frijn & De Haan 1990). Een zeer heldere, genuanceerde uiteenzetting van beide aspecten van het taalaanbod wordt overigens gegeven in Snow (2000). Daarin wordt gesteld dat zowel CDS als *negatieve feedback* onder bepaalde voorwaarden de moedertaalverwerving ten goede komt.

Vervolgens komen de fasen aan de orde waarin een kind de moedertaal leert. Daarna wordt aandacht besteed aan het proces van tweedetaalverwerving, waarvan bekend is dat er veel grotere individuele verschillen bestaan, zowel voor het leertempo als voor het eindniveau. Natuurlijk wordt ook ingegaan op de factoren die het proces kunnen beïnvloeden. Duidelijke factoren zijn leeftijd, contact met de doeltaal en de onderwijssituatie. Dat taalaanleg een rol van betekenis vervult bij tweedetaalverwerving is ook erg aannemelijk, maar wat die factor precies inhoudt, kan niemand zeggen en het enige argument dat hier voor het bestaan ervan wordt aangevoerd, is dat de ene persoon beter en sneller de doeltaal leert dan de andere. Hier is dat verschil echter net zo goed met andere factoren te verklaren. Taalaanleg is alleen op een aannemelijk manier aan te tonen als bij verschillende taalverwerwers de andere factoren min of meer hetzelfde zijn. Bij de factoren motivatie en attitude heb ik ook enige reserve, omdat het de vraag is of we deze twee als op zichzelf staande factoren moeten beschouwen. Het wordt ook niet duidelijk in dit hoofdstuk hoe ze precies werken. Dit in tegenstelling tot de invloed van de factor contact met de doeltaal; dat leidt immers tot een groter taalaanbod, wat weer een snellere taalverwerving tot gevolg kan

hebben. De factoren motivatie en attitude spelen mogelijk alleen een rol in combinatie met dat taalcontact. Een tweedetaalverwerper die gemotiveerd is en/of een positieve taalattitude bezit, zal vanzelf meer taalcontact zoeken en dus meer taalaanbod krijgen. Vervolgens wordt tamelijk uitgebreid ingegaan op de volgorde waarin tweedetaalverwerving verloopt. Belangrijk daarbij is de grote overeenkomst in taalverwerving tussen tweedetaalverwerpers met *verschillende* moedertalen aan de ene kant, en de moedertaalverwerpers van diezelfde taal aan de andere kant. Dit versterkt de opvatting dat er ook bij tweedetaalverwerving sprake is van een natuurlijke, universele verwervingsvolgorde. Daarnaast speelt de moedertaalachtergrond van de verwerper een duidelijk rol waar het gaat om positieve en negatieve transfer.

Aan het eind van het hoofdstuk komt heel kort de simultane taalverwerving aan de orde. Omdat het hier gaat om moedertaalverwerving dringt zich de vraag op waarom dit onderwerp niet ter sprake kwam bij of onmiddellijk na het gedeelte over eerstetaalverwerving, maar in elk geval vóór tweedetaalverwerving. Bovendien had de verwerving van twee moedertalen naar mijn idee wel uitgebreider behandeld mogen worden.

Deel II bestaat uit de hoofdstukken 4. Discourse en 5. Taalhandelingen. In feite speelt dit gedeelte van het boek zich af op het terrein van de pragmatiek, dat in Appel e.a. (1992) nog in één hoofdstuk werd behandeld, onder de titel 'Taalgebruik'. Merkwaardig is dat de term 'pragmatiek' pas in het vijfde hoofdstuk opduikt en niet in het vierde, hoewel in het eerste hoofdstuk van dit boek wel expliciet wordt aangegeven dat beide hoofdstukken de pragmatiek als onderwerp hebben. Het hoofdstuk 'Discourse' gaat over taal in interactie en daarbij komen belangrijke onderwerpen aan de orde als conversationele implicatuur, het coöperatieprincipe, beurtwisseling, gespreksopening en- afsluiting en coherentie. De auteur

merkt onder meer op dat de regels voor beurtwisseling in iedere taalgemeenschap verschillen. Zo zijn de pauzes tussen beurten in Scandinavische landen langer dan in Nederland. In het Mandarijns Chinees wordt zelfs een apart woordje *le* gebruikt om expliciet de beurt aan een gesprekspartner over te dragen. Hier had ook de tegenovergestelde situatie vermeld kunnen worden, namelijk die waarbij sprake is van 'overlappende beurten'. Er zijn ook culturen waarin het heel normaal is elkaar tijdens een gesprek voortdurend in de rede te vallen.

Hoofdstuk 5 gaat in op het taalhandelingskarakter van taaluitingen, de informatiestructuur (dat is de samenhang tussen zinsbouw en informatiewaarde) en pragmatische gepastheid. Een kritische student zal niet veel moeite hebben het hoofdstuk over taalhandelingen in een boek als dit te plaatsen. Hij zou echter terecht de vraag kunnen stellen waar bij een onderwerp als discourse de grens ligt met taalbeheersing. Op zijn minst had de auteur in het kort iets kunnen zeggen over het overgangsgedebied tussen die twee. Zie bijvoorbeeld ook Verkuyl (2001) en de tamelijk uitvoerige reactie daarop van Holleman & Schilperoord (2001).

Deel III heeft de volgende hoofdstukken: 6. Constituenten en woordsoorten, 7. Enkelvoudige zinnen, 8. Complexe zinnen, 9. Woordvolgorde, en 10. Zinsbetekenis. Het zesde hoofdstuk gaat in op het begrip constituent, de typen constituenten die we kunnen onderscheiden, de interne structuur van constituenten, de constituentestructuur van de zin, en de woordsoorten (inhoudswoorden en functiewoorden). Een opvallend verschil met Appel e.a. (1992) is dat de herschrijfgeregels zijn verdwenen, waarmee dit werk zich aansluit bij andere recente inleidingen, zoals Kerstens e.a. (1997) en Sybesma (2002), maar niet bij recent werk als bijvoorbeeld Carnie (2002). Waarom er geen gebruik meer wordt gemaakt van de voorzetselconstituent, is mij evenwel niet dui-

delijk. Ook kost het enige moeite om erachter te komen waaruit het predikaat nu precies bestaat. Daar had de auteur wel wat explicieter over mogen zijn. Dat geldt ook voor de precieze structuur van de VC, waar ik in de volgende paragraaf nog op terug kom.

In hoofdstuk 7 komen de volgende onderwerpen ter sprake: functies van constituenten, predikaatvalentie, semantische en grammaticale rollen, valentiereductie, reflexieve constructies en pronominalisatie.

Hoofdstuk 8 gaat in op ingebedde zinnen, de vorm ervan, de interactie tussen hoofd- en bijzin, gecoördineerde zinnen en de vorm daarvan. Wat ik mij bij dit hoofdstuk afvraag, is waarom het verschijnsel recursie pas hier aan de orde komt en niet al in hoofdstuk 7 bij de enkelvoudige zin. Waar ik in deze twee hoofdstukken verder wat moeite mee heb, is de manier waarop de auteur veelvuldig een verschijnsel illustreert aan de hand van andere talen dan het Nederlands. In een boek als dit moeten vergelijkingen met andere talen natuurlijk plaatsvinden, maar de manier waarop het hier gebeurt, heeft een nogal compliceerend, mogelijk zelfs verwarrend effect. Zo begint de paragraaf over valentiereductie in hoofdstuk 7 weliswaar met een voorbeeld uit het Nederlands, maar de term zelf wordt pas verderop voor het eerst genoemd in verband met een voorbeeld uit het Swahili, waarna de lezer zelf moet vaststellen hoe de term aan het verhaal over het Nederlands gekoppeld moet worden. Verder worden in hoofdstuk 8 de volgende niet-finiete ingebedde zinsconstructies besproken: infinitiefconstructies, nominalisaties en participiumconstructies. Om het adjectivische en adverbiale karakter van de participiumconstructies te illustreren worden het Zweeds, Russisch en Italiaans gebruikt, terwijl het Nederlands alleen even wordt genoemd om te laten zien dat adjectivische participia rechtstreeks kunnen optreden als modificeerder van een zelfstandig naamwoord:

- (1) Het [door Jan gelezen] boek is verdwenen (adjectivisch)

Ook voor het Nederlands geldt echter dat participia zowel adjectivisch als adverbiaal voor kunnen komen. En net als in het Italiaans kunnen in het Nederlands *eenzelfde* participia zowel adjectivisch als adverbiaal optreden:

- (2) De jongen [bij zijn fiets aangekomen] zag dat de voorband leeg was (adjectivisch)
 (3) [Bij zijn fiets aangekomen] zag de jongen dat de voorband leeg was (adverbiaal)
 (4) De student [huilend van emotie] nam het diploma in ontvangst (adjectivisch)
 (5) [Huilend van emotie] nam de student het diploma in ontvangst (adverbiaal)

Het hele verhaal had dus ook aan de hand van het Nederlands uitgelegd kunnen worden door tevens gebruik te maken van voorbeelden als onder (2)-(5). Ter vergelijking hadden dan de voorbeelden uit de andere talen gebruikt kunnen worden.

Verder vind ik het verhaal over de *consecutio temporum* onduidelijk. Deze wordt gedefinieerd als een verschijnsel waarbij de tijdsvorm in de ingebedde zin afhankelijk is van de tijdsvorm van de hoofdzin. Maar wanneer is dat dan eigenlijk precies het geval? Vergelijk de volgende zinnen.

- (6) Napoleon Bonaparte schreef [dat hij Rusland ging veroveren]
 (7) Jan zegt [dat Karel komt/kwam]
 (8) Jan zei [dat hij een hondje heeft/had]

In (6) is inderdaad alleen het werkwoord 'ging' mogelijk. In (7) en (8) daarentegen zal op grond van de verdere context een keuze gemaakt moeten worden uit twee mogelijkheden. De auteur merkt op dat *consecutio temporum* in veel talen geen rol speelt. Het lijkt me dat het verschijnsel in het Nederlands een

veel minder prominente rol vervult dan de schrijver doet voorkomen.

In de paragraaf over gecoördineerde zinnen en de vorm daarvan mis ik een aantal verschijnselen. Zo wordt niet gesproken over coördinatie van *ingebede* zinnen. Vergelijk:

- (9) Ik hoop [dat hij morgen komt en iets lekkers meebrengt]

Verder komt samentrekking alleen aan de orde voor gecoördineerde hoofdzinnen en niet voor gecoördineerde structuren als de volgende:

- (10) Ik hoop [dat hij morgen komt en iets lekkers meebrengt] (=9)
(11) [De rode en de blauwe auto] reden snel voorbij

In hoofdstuk 9 over woordvolgorde wordt aan de hand van een tiental talen uitgelegd dat vrijwel alle talen op zinsniveau een basisvolgorde hebben, die we kunnen vaststellen door uit te gaan van een bewerende hoofdzin met twee nominale (niet pronominale) argumenten die beide dezelfde informatiewaarde hebben. Dat leidt tot de veronderstelling dat het Nederlands twee basisvolgordes heeft: een voor hoofdzinnen zonder en een voor hoofdzinnen met een hulpwerkwoord. Afwijkingen van de basisvolgorde worden bepaald door het zinstype (vraagzinnen, bijzinnen, enzovoort), de complexiteit van constituenten en de informatiestatus van constituenten. Er is samenhang tussen de basisvolgorde op zinsniveau en de volgorde van elementen op constituentniveau, wat tot uiting komt in Greenbergs woordvolgorde-universalia (Greenberg 1963).

Het laatste hoofdstuk van dit deel, hoofdstuk 10, gaat over de zinsbetekenis en daarbij komen onderwerpen aan de orde als compositionaliteit, referentie, deixis en anafora, tijd en aspect, en situatietypen. Ook hier wordt veelvuldig gebruik gemaakt van voorbeelden uit andere talen (ik kom in de volgende paragraaf

nog op dit gegeven terug), maar waarom krijgen we alleen een zin uit het Italiaans om het verschil tussen perfectief en imperfectief te illustreren als de Nederlandse pendant van die constructie hetzelfde laat zien? Misschien omdat het Italiaans het verschil in aspect morfologisch uitdrukt, namelijk in de flexie van het finiete verbum?

Deel IV is opgebouwd uit de hoofdstukken 11-13 en daarin komen achtereenvolgens de woordenschat, woordvorming en samenstellingen, en uitdrukkingen aan de orde. Deze onderwerpen worden helder gepresenteerd. Ik wil wat opmerkingen maken bij de inhoud. Het is gebruikelijk om bij de woordenschat een onderscheid te maken tussen het praktisch lexicon, het woordenboek dat in de kast staat en het onderzoeksgebied vormt van de lexicograaf en de lexicoloog, en het theoretisch lexicon, dat gezien kan worden als het mentale lexicon, onderdeel van onze taalkundige competence en onderzoeksterrein van de taalkundige die probeert de inhoud van deze module te beschrijven. In het hoofdstuk over de woordenschat is het onderscheid tussen deze twee lexicons niet duidelijk aangegeven; het theoretisch lexicon lijkt hier een soort uitgebreid praktisch lexicon te zijn.

Een andere opmerking betreft het begrip 'hoofd van een woord'. In veel literatuur wordt hiermee de Rechterhand Hoofd Regel verbonden. Die regel wordt hier niet genoemd, maar het verschijnsel dat de rechterkant (het rechterwoord) van een samenstelling bepaalde eigenschappen van het compositum bepaalt, komt redelijk voldoende voor het voetlicht. Het bezwaar dat ik tegen de presentatie van dit onderdeel van de morfologie heb, is dat de categoriale status van het hoofd beperkt blijft tot vormen die ook als woord kunnen optreden: suffixen worden niet als zodanig in ogenschouw genomen. Zo worden als eigenschappen van het hoofd van een samenstelling genoemd dat het hoofd het woordgeslacht en

de keuze van de meervoudsuitgang bepaalt. Maar dat is ook wat het suffix doet. Vergelijk:

- (12) *Woordgeslacht:*
de boom het boompje de boompjes
- Meervoudsuitgang:*
boom-bomen boompje-boompjes

Wat (12) laat zien is dat zowel derivatie- als flexiesuffixen als hoofd van een woord fungeren. Hier komt dat onder meer tot uiting doordat beide vormen het woordgeslacht bepalen. Verder wordt bij samenstellingen besproken uit welke delen deze bestaan en daarbij komt wel aan de orde welke woordcategorie het hoofd heeft, maar de auteur noemt niet expliciet als eigenschap van het hoofd dat het de woordcategorie van het geheel bepaalt. Evenmin komt ook hier naar voren dat we voor het suffix van afleidingen hetzelfde kunnen constateren. Vergelijk bijvoorbeeld:

- (13) *Woord:* [bloed]_N [heet]_A [bloedheet]_A
 [diep]_A [zee]_N [diepzee]_N
- Suffix:* [schoon]_A [schoonheid]_N
 [buig]_V [buigbaar]_A

Ik meen dat de auteur een belangrijke generalisatie mist door hier niet de parallellen tussen de verschillende morfologische processen te laten zien in verband met de Rechterhand Hoofd Regel. Onderzoek naar de aard van deze regel heeft immers aannemelijk gemaakt dat deze in een of andere vorm deel uitmaakt van de Universele Grammatica en dus een rol speelt bij moedertaalverwerving. De regel zelf wordt door de auteur niet eens genoemd, maar ook aan de hoofdeigenschappen die worden besproken, lijkt geen groot belang te worden toegekend. In het trefwoordenregister wordt voor het begrip 'hoofd' alleen verwezen naar hoofdstuk 6, waar het gaat om het hoofd van een constituent.

Bij de bespreking van de verschillen tussen flexie en woordenschatuitbreiding komen twee verschillen niet ter sprake. In de eerste plaats dat flexie meestal een grammaticaal verschijnsel is, in die zin dat de flexievorm iets te maken heeft met de rest van de constituent of zin, dit in tegenstelling tot woordenschatuitbreiding. In de tweede plaats vind je bij flexie geen transpositie, wat bij woordenschatuitbreiding vaak wél voorkomt.

Op bladzijde 226 wordt gezegd dat affixen niet-lexicale delen zijn. Het is niet duidelijk wat de argumenten voor dit standpunt zijn. Waarom zouden affixen geen deel kunnen uitmaken van het lexicon, zoals woorden, uitdrukkingen, enzovoort? Of wordt hier bedoeld dat affixen, net als functiewoorden, geen lexicale woorden (inhoudswoorden) zijn?

Op bladzijde 232 ten slotte gaat het over de betekenis die bij exocentrische samenstellingen niet wordt overgeërfd. Dat geldt echter ook voor woordgeslacht. Een *domoor* is inderdaad niet een soort oor, maar het lidwoord is evenmin *het: de domoor*, maar *het* oor.

Deel V behelst de hoofdstukken 14-16 over fonetiek en fonologie. Hoofdstuk 14. Spreken en verstaan – spraakklanken, is veel minder helder geschreven dan de voorgaande hoofdstukken. Het heeft bovendien een tamelijk rommelige presentatie. Verder geeft het hoofdstuk nogal wat informatie en termen in kort bestek, terwijl veel van die termen niet of nauwelijks worden uitgelegd. Zo is ondanks de uitleg niet goed duidelijk hoe figuur 14.2, een weergave van de geluiddruk, de intensiteit en de frequentie van de toonhoogte, als functie van de tijd, voor het zinnetje *dit is zichtbaar gemaakte spraak*, precies moet worden geïnterpreteerd. Waarom wordt de sjwa (door de auteur consequent gespeld als 'schwa') 'neutraal' genoemd? Wat zijn kernen van lettergrepen? Wat is nu precies een glottisslag, die wordt geproduceerd bij 'harde klinkerinzetten aan het begin van een woord als *aap*'? Het verhaal over

difonen is vrij onduidelijk. Ergens wordt gesproken over fonemen, terwijl de inhoud van dit begrip pas in het volgende hoofdstuk aan de orde komt. Ten slotte vraag ik mij af waarom de labiodentale nasaal ontbreekt, die voorkomt in de uitspraakvorm van woorden als *onweer* en *onvast*, terwijl de andere allofonen wél aan de orde komen: de nasaal in de uitspraakvorm van een woord als *ranja* en de stemhebbende velaire plofklank in de uitspraakvorm van woorden als *zakdoek* en *zakboek*, die in andere talen overigens wél als fonemen voorkomen (vergelijk *mañana* voor het Spaans en *goal*, *gut* en *gjin* “geen” voor respectievelijk het Engels, Duits en Fries).

Minder vlot geschreven zijn ook de hoofdstukken 15. Klanksystematiek en fonologische processen, en hoofdstuk 16. Lettergrepen, klemtoon en intonatie. Over de inhoud zou ik de volgende opmerkingen willen maken. In de eerste plaats had naar mijn mening hoofdstuk 15 moeten beginnen met een duidelijke uiteenzetting van wat nu eigenlijk precies de verschillen zijn tussen fonetiek (zie hoofdstuk 14) en fonologie. In de tweede plaats had dit hoofdstuk volgens mij veel aan helderheid kunnen winnen als er een duidelijk verhaal was gehouden over wat nu precies het verschil is tussen de fonologische (onderliggende) en de fonetische vorm (oppervlaktevorm). Daarbij had dan aan de hand van minimale paren getoond kunnen worden dat het verschil tussen de fonologische vormen als /wand/ en /want/ in de uitspraak wordt opgeheven, doordat de fonologische regel van verscherping op het woordeinde van de /d/ een [t] maakt. Op bladzijde 261 bijvoorbeeld wordt over vormen als *belk* en *lubbek* gezegd dat ze niet bestaan, maar dat ze wel hadden kunnen bestaan. Dit in tegenstelling tot de vorm *rab*. Het argument dat aan deze visie ten grondslag ligt, is dat de /b/ niet aan het eind van een woord staat in het Nederlands. Een woord kan wel geschreven worden met een *b* op het eind (*ik heb*), maar volgens een regel(!) van het Nederlands wordt een *b* aan het eind van een

woord uitgesproken als een *p*. Nu kan ik me niet goed voorstellen dat hier de spelling- en de fonologische vorm op een ongelukkige manier door elkaar worden gehaald. Er wordt evenwel beweerd dat het foneem /b/ niet voorkomt aan het eind van een woord en het lijkt dan ook dat de genoemde regel een merkwaardig verband legt tussen de spelling- en de fonetische vorm. Moeten we hier dus ook uit opmaken dat alle woordfinale obstruenten stemloos zijn in de fonologische vormen? Nee, want een eindje verderop in het hoofdstuk wordt van de morfemen *heb* en *had* wél aangenomen dat ze in hun onderliggende vorm eindigen op respectievelijk /b/ en /d/. Bovendien wordt verderop in het boek de regel voor verscherping op het woordeinde zelfs geformaliseerd. Aan het eind van al deze overwegingen is er aan het hele verhaal in dit hoofdstuk over het verschil tussen oppervlaktevorm, onderliggende vorm en spellingvorm geen touw meer vast te knopen.

In hoofdstuk 16 is het me niet duidelijk waarom wordt aangenomen dat er een pluralisuitgang *-e* is. Ook al klinkt de uitgang *-en* in sommige contexten als een *sjwa*, dan wil dat nog niet zeggen dat er een uitgang *-e* is. Bovendien is die *-e* een West-Nederlandse variant. Er zijn ook veel Nederlanders die de slot-*n* gewoon uitspreken. Bovendien komt die *-n* van het meervoud ook bij sprekers die deze nasaal de-leren, verplicht tevoorschijn als sandhi-verschijnsel. Vergelijk de volgende contexten, die duidelijk maken dat de *-n* niet louter als hiaatvuller optreedt, maar ook onderliggend aanwezig moet zijn.

- (14)a De katte van Wim
(deletie van *-n* vóór een consonant)
De katte[n] op zolder
(behoud van *-n* vóór een vocaal)
- b De lange weg
De lange ochtend
* De langen ochtend

Ten slotte het verwarrende gebruik van schuine strepen. Als de lezer er in hoofdstuk 15 met de nodige moeite achter is gekomen dat deze gebruikt worden om de fonologische vorm aan te geven, wordt hij op bladzijde 274 van hoofdstuk 16 weer op het verkeerde been gezet met de opmerking dat de langgerekte uitroep van het meervoud van *kat* de syllabeverdeling *ka-te* oplevert, waarbij deze vorm dan weer tussen schuine strepen staat.

Deel VI ten slotte omvat de hoofdstukken 17. Verschillen en overeenkomsten tussen talen, 18. Taalvariatie, 19. Taalverandering, en 20. Tweektaligheid. In hoofdstuk 17 bespreekt de auteur de genetische verwantschap tussen talen, de typologische overeenkomsten, de verschillende soorten schrift en de relatie tussen taal en cultuur. Het hoofdstuk eindigt met een kritische bespreking van de Sapir-Whorf-hypothese, waarbij wordt nagegaan in hoeverre taal het denken beïnvloedt. Van de twee experimenten die in Appel e.a. (1992) werden besproken, is alleen het kleurenexperiment overgebleven.

In hoofdstuk 18 wordt op bladzijde 315 bij de pragmatische variatie een voorbeeld gegeven van de verschillende manieren waarop mensen elkaar begroeten. In Den Haag kan iemand die vroeg uit de veren is, 's morgens worden begroet met

(15) Hé kankâhmegaul! Heppie in je bed gezéke?

We begeven ons hier echter op glad ijs: er is natuurlijk alleen sprake van taalvariatie als de begroeting onder (15) als een soort Standaardnederlands wordt beschouwd, dat dan thuis hoort in een zeer informele stijl. Maar hebben we hier niet gewoon met het Haagse dialect te maken? Dan praten we over twee verschillende taalsystemen: het Haags en het Standaardnederlands. Dan staat er in (15) een begroeting in het Haags.

De duidelijke taale geografische kaart op bladzijde 318, die de distributie te zien geeft van de varianten van het woord *aapje*, is een grote verbetering ten opzichte van de nogal lelijke kaart die Appel e.a. (1992) ons voorschotelde van de varianten van het woord *vrijer*.

In dit hoofdstuk wordt gesproken over taalattitude: de houding van taalgebruikers tegenover taalvariëteiten. Wat hier niet aan de orde komt en waar de voorganger van dit boek wél melding van maakt, is dat taalgebruikers een grote loyaliteit kunnen hebben tegenover hun eigen taal. Een dialectspreker kan zich sterk met zijn taal verbonden voelen onder meer doordat hij deze taal gemeenschappelijk heeft met de sprekers in zijn omgeving. Men spreekt dan van taalloyaliteit. Deze hoeft echter niet samen te gaan met een positieve taalattitude: iemand die een grote taalloyaliteit heeft, kan zich tegenover sprekers van de standaardtaal best schamen voor zijn dialect. In dat geval is er dan sprake van een negatieve taalattitude. Het is me niet duidelijk waarom dit onderscheid in het nieuwe boek is verdwenen.

In hoofdstuk 19 over taalverandering vroeg ik mij af waarom de figuur waarin de uitspraken van de variabele (*r*) in New York City worden weergegeven (door William Labov (Labov 1966) onderzocht) het veld heeft geruimd voor een tabel. De auteur van het hoofdstuk merkt op dat deze tabel in eerste instantie wat onoverzichtelijk lijkt. De figuur in Appel e.a. (1992) geeft echter onmiddellijk te zien wat er aan de hand is met die (*r*). Verder had er naar mijn idee wat meer ruimte mogen zijn voor de angst die sommigen hebben voor taalverloedering. In hoofdstuk 20 wordt weliswaar over taalverandering gesproken in de vorm van ontlening, maar dat onderwerp had hier al ter sprake moeten komen en dan ook in verband met de weerstand die lexicale veranderingen in de vorm van leenwoorden bij sommige taalgebruikers oproepen. Verder miste ik wat opmerkingen over de volksetymologie als oorzaak van taalverandering.

Hoofdstuk 20, dat het boek afsluit, gaat over tweetaligheid. Daarbij speelt onder meer de tweetalige gemeenschap een rol. De fout die zich bevond in de schematische weergave van drie typen tweetalige gemeenschap (taal A en B hadden in de desbetreffende figuur dezelfde arcering), is verbeterd.

3 Beoordeling

In de vorige paragraaf kwam de inhoud van Appel e.a. (2002) aan de orde. Om het boek te kunnen beoordelen met het oog op de doelgroep, zullen we deze inleiding nu bekijken voor de drie in de inleiding genoemde criteria. Het eerste criterium werpt de vraag op welke onderwerpen deel moeten uitmaken van een inleiding in de taalwetenschap. Ik denk dat we het antwoord daarop al krijgen door *Taal en Taalwetenschap* ter hand te nemen. Dit boek geeft naar mijn mening een compleet overzicht van de disciplines binnen de taalwetenschap die in een inleiding thuishoren. In de eerste plaats de vraag wat taal is en een aanduiding van het doel van de taalwetenschap, en vervolgens een rondleiding door de verschillende gebieden waarop de taalkunde zich begeeft. Daarbij zou dan de volgende tweedeling moeten gelden. Het ene deel moet een overzicht geven van de onderdelen waaruit de grammaticale kennis van de moedertaal is opgebouwd, onze grammaticale competentie: lexicon, morfologie, syntaxis, fonologie en semantiek. Daarbij kan ook aandacht worden besteed aan de fonetiek en de verschillen met de fonologie. Het andere deel bevat onderwerpen die de taalkundige competentie in een ruimere context plaatsen: moedertaalverwerving (eventueel met enkele vergelijkende opmerkingen over tweedetaalverwerving), taal en taalsituatie (pragmatiek), taal en sociale omgeving (sociolinguïstiek), taal en denken (psycholinguïstiek), taalvariatie en taalverandering. Al deze onderdelen maken deel uit van *Taal en Taalwetenschap*. Om die onderwerpen ook

nog optimaal te kunnen presenteren, is ervoor gekozen veel auteurs aan dit boek te laten meewerken en dat is een goede beslissing geweest.

Ook de presentatie van het boek verdient een positief oordeel. Het is over het algemeen helder geschreven in een stijl die duidelijk gericht is op het cursorische doel van dit werk. De keuze van het illustratiemateriaal is eveneens goed. Er is behalve voor het Nederlands veel aandacht voor andere talen, wat natuurlijk goed past in een boek dat een aantal eigenschappen wil belichten die talen gemeenschappelijk hebben. Verder zijn allerlei termen beter uitgelegd dan in Appel e.a. (1992). Ook zijn sommige hoofdstukken sterk vereenvoudigd, zoals die over psycholinguïstiek en pragmatiek, wat over het algemeen een positief resultaat heeft gehad. Een positief aspect van het eerste hoofdstuk is dat het een samenhangend overzicht biedt van de onderwerpen die aan de orde komen. Ook een positief punt is dat er in het boek wordt ingegaan op gebarentaal en de manier waarop dat gebeurt, past precies in het beeld dat gebarentalen natuurlijke talen zijn met een eigen grammatica: niet in een apart hoofdstuk, maar bij de verschillende verschijnselen, naast de gesproken taal.

Wat betreft het derde criterium is mijn oordeel ook positief. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een ruim aantal opdrachten, waarvoor de studenten geacht worden hun opgedane kennis creatief in te zetten. Deze opdrachten worden nog eens gevolgd door een Zelftoets, die vragen bevat die zich meer richten op de feitenkennis. Bij dit boek is een apart deel te bestellen met de antwoorden bij de opdrachten. Deze worden daarin niet alleen helder besproken, maar gaan vaak ook vergezeld van didactische suggesties om de stof (verder) te verlevendigen.

Toch zijn er ook wel kritische opmerkingen te maken. Daarbij ga ik weer uit van de criteria thematiek, presentatie en diagnostische toetsmomenten. Wat betreft de inhoud kan men

constateren dat het verlangen om de materie te vereenvoudigen, ook een wat minder gunstig gevolg kan hebben. In Appel e.a. (1992) werd uitgebreid ingegaan op de vraag wat de taalwetenschap tot wetenschap maakt, waarbij de hypothetisch-deductieve methode aan de orde kwam, evenals enkele voorbeelden van het onderzoek naar universalia. Nu hoeft dat in een inleiding niet zo uitgebreid en al helemaal niet zo uitvoerig als in een ouder werk als De Haan, Koefoed en Des Tombes (1981) gebeurt, maar in het hoofdstuk waar het over taalwetenschap gaat, is er nauwelijks iets van terug te vinden en dat vind ik een verlies.

Wat betreft de presentatie vind ik enkele hoofdstukken beduidend zwakker dan andere. Dat geldt voor het gehele deel V (klanken). Een minpunt van hoofdstuk 6 is dat niet duidelijk uit de verf komt hoe het nu precies zit met de constituentenstructuur van de zin. Ik zal daar een voorbeeld van geven. Het woord *fietste* vormt het hoofd van de VC *fietste opvallend langzaam*, waarin *opvallend langzaam* een modificeerder is bij dat hoofd. Nu zegt die modificeerder inderdaad iets van de manier van fietsen en bepaalt in die hoedanigheid samen met het predikaat de procesbetekenis van de VC. Dan zit een niet-modificerende adverbiale constituent als *gisteren* dus niet in de VC, maar is dit zinsdeel een zusterconstituent van die VC, net als de subject-NC. Maar als die modificerende eigenschap van constituenten het criterium vormt om deel uit te maken van de VC (ze modificeren immers het predikaat), dan vraagt men zich af wat er dan gebeurt met de voorwerpen (lijdend voorwerp, meewerkend voorwerp en voorzetselvoorwerp), die, in tegenstelling tot modificeerders, *niet* weglaatbaar zijn en dus argumenten vormen bij het predikaat. Omdat voorwerpen niet het predikaat helpen om de procesbetekenis te bepalen, mogen ze blijkbaar geen deel uitmaken van de VC. Met enig gepuzzel zijn deze gegevens wel boven water te krijgen door de paragrafen 6.3 en 6.5 op de goede manier met elkaar in verband te brengen. Daar

zit dan bovendien nog een paragraaf tussen. De auteur had een expliciet verband tussen de genoemde twee paragrafen moeten leggen om inzicht te verschaffen in de precieze opbouw van de zin qua constituentenstructuur.

Soms vind ik dat er nogal onnodig gebruik wordt gemaakt van voorbeelden uit andere talen. Dat dit in het hoofdstuk over woordvorming gebeurt om talen morfologisch te typeren, ligt voor de hand. Maar soms heeft het gebruik van dergelijke voorbeelden een complicerend, mogelijk zelfs verwarrend effect. Ik heb daar bij de bespreking van hoofdstuk 7 een voorbeeld van gegeven. Ook worden er soms allerlei talen uit de kast gehaald, terwijl het onderwerp ook aan de hand van het Nederlands uitgelegd had kunnen worden (zie de bespreking van hoofdstuk 8). Ook wil een auteur weleens gewoon doordraven, zoals gebeurt in hoofdstuk 10, waarin de lezer een uitgebreid overzicht wordt voorgeschoteld van het pronominale systeem in het Tokelau (een Polynesische taal). Wat ik ook nogal storend vind is dat de voorbeelden soms vergezeld gaan van een terminologie die in de cursus verder geen rol speelt, maar ook niet wordt uitgelegd. Wat moeten studenten dan met termen als 'progressief', 'declaratief' en 'irrationalis' voor het Abchazisch, 'desideratief' voor het Quechua, 'irrealis' voor het Tuscarora en 'inchoatief' voor het Bontoc?

Verder vind ik dat het gebruik van voorbeelden uit de gebarentaal nogal selectief is. Natuurlijk zal de hoogleraar Nederlandse Gebarentaal, die het eerste hoofdstuk schreef, op gebarentaal ingaan, maar voor de andere onderwerpen komt gebarentaal zeer weinig aan de orde. Waarom bijvoorbeeld niet bij taalverwerving, woordvolgorde en in de hoofdstukken 7 en 10 bij anaforische relaties en in hoofdstuk 8 bij inbeddingen? Echt een gemiste kans is het ontbreken van gebarentaal in het eerste hoofdstuk over fonologie. Op redactioneel niveau zou het een kleine moeite zijn geweest voor dit gebied met een meer evenwichtige presentatie te komen.

Ten slotte nog één opmerking die betrekking heeft op het derde criterium. Voor opleidingen die de leerstof in één tentamen toetsen, was het handig geweest als helemaal aan het eind van het boek een proeftentamen was opgenomen met antwoorden en normering. Daarmee zouden studenten die zich voor het tentamen hebben voorbereid, een optimaal beeld kunnen krijgen van hun totale kennis van de materie.

4 Conclusie

Goed van Appel e.a. (2002) is dat veel onderzoekers hun bijdrage hebben geleverd, zodat elke auteur de gelegenheid heeft gehad een of meer onderwerpen vanuit zijn eigen specialisatie te presenteren. Het boek is bekeken voor drie criteria: thematiek, presentatie en diagnostische toetsmomenten. Daarbij viel het oordeel over dit werk gunstig uit. Toch zijn er ook op diverse terreinen kritische opmerkingen te maken. Dat is gebeurd in de paragrafen 2 en 3, al moet erbij gezegd worden dat de mate waarin men in een boekbespreking kritiek kan geven natuurlijk aan beperkingen onderhevig is. Toch wil ik deze bespreking besluiten met het volgende. Appel e.a. (2002) is niet de enige inleiding in de taalwetenschap, maar in mijn ogen wel de beste vanuit het oogpunt van de criteria die ik in deze bespreking heb gehanteerd, en ik hoop dan ook dat een nieuwe editie niet weer tien jaar op zich zal laten wachten.

Jan Nijen Twilhaar
Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar
jnt@xs4all.nl

Bibliografie

- Appel, René e.a. (1992).** *Inleiding Algemene Taalwetenschap*. Dordrecht: ICG Publications.
- Carnie, Andrew (2002).** *Syntax. A generative introduction*. Oxford: Blackwell.
- Frijn, Jacqueline & Ger de Haan (1990).** *Het taal lerend kind*. Dordrecht: Foris.
- Gillis, S. & A. Schaerlaekens (red.) (2000).** *Kindertaalvererving. Een handboek voor het Nederlands*. Groningen: Nijhoff.
- Greenberg, Joseph H. (red.) (1963).** *Universals of language*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Haan, G.J. de, G.A.T. Koefoed & A.L. des Tombe (1981).** *Basiskursus algemene taalwetenschap*. Assen: Van Gorcum.⁶
- Holleman, Bregje & Joost Schilperoord (2001).** Taalkunde en taalbeheersing: Whats in a name? *Nederlandse Taalkunde* 6, 233-238.
- Kerstens, Johan e.a. (1997).** *Plato's probleem. Een inleiding in de generatieve taalkunde*. Bussum: Coutinho.
- Labov, W. (1966).** *The social stratification of English in New York city*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
- Snow, Catherine (2000).** Taalaanbod en sociale interactie: hun rol in de taalvererving. In: S. Gillis & A. Schaerlaekens (red.), 327-346.
- Sybesma, Rint (2002).** *Syntaxis. Een generatieve inleiding*. Bussum: Coutinho.
- Verkuyl, Henk (2001).** Taalkunde en taalbeheersing: hoe verder? *Nederlandse Taalkunde* 6, 154-156.
- J.G.M. Moormann.** *De Geheimtalen, Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel*. Bezorgd door Noline van der Sijs, met een inleiding van Enno Endt. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2002. ISBN 90 204 5945 7. € 49,95.

Om in ingewijddetaal te spreken: "We beschikken over een nieuwe Moormann." – "Moormann" is onder kenners de naam voor J.G.M. Moormanns standaardwerk uit 1932-1934 over het Bargoens en andere geheimtalen van Nederland, Nederlandstalig België, en twee Duitse grensgebieden. Deel 2, het *Bronnenboek*, vervult bij ons de functie die in de Duitstalige landen Kluges *Rotwelsches Quellenbuch* toekomt, terwijl de woordindex bij het *Bronnenboek* dienst doet als surrogaat voor een wetenschappelijk-historisch woordenboek van het Bargoens (à la Wolfs *Wörterbuch des Rotwelschen*).

Moormann is belangrijk voor liefhebbers van het Bargoens en voor lexicografen en etymologen van het Nederlands in de ruimste zin

des woords. Jarenlang was het alleen anti-quarisch beschikbaar. Een nieuwe editie is dus zeer welkom. Deze is bovendien uitgebreid met een deel 3 *Nagelaten bronnen*, door Moormann verzameld voor een tweede editie, waarvan het tijdens zijn leven – hij overleed in 1974 – niet meer gekomen is. Dit materiaal is uiteindelijk via Enno Endt bij Nicoline van der Sijs terechtgekomen, die deze nieuwe editie bezorgd heeft.

Daarbij heeft zij zich terughoudend opgesteld: de tekst is – afgezien van herspellen en het bewerken van de kopjes – ongewijzigd gelaten en waar dat niet het geval is – bijv. bij het alfabetiseren van de per bladzijde geëxcerpeerde woorden uit *De Jordaan* van Israel Querido – wordt dit verantwoord.

Verder heeft zij (a) de verwijzingen bij deel 1 en deel 3 samengevoegd, (b) Moormanns voetnoten samen met wat eigen noten omgezet in een lijst eindnoten, en (c) Moormanns register op het *Bronnenboek* omgezet in een register Geheimtaal – Nederlands op alledrie de delen, waarbij de woorden per bladzijde en niet per bron zijn geïndexeerd. Hierdoor hebben we een hanteerbaarder register gekregen en tevens een soort glossarium. Daarop volgen een nieuw Register Nederlands – Geheimtaal en een zeer compact en gedetailleerd thematisch register op de Nederlandse ingangen. Hiermee zijn we heel wat dichterbij een wetenschappelijk-historisch woordenboek van de geheimtalen gekomen.

De nieuwe Moormann wordt voorafgegaan door een “Voorwoord” en bevat naast een “Verantwoording” door Van der Sijs ook een levensschets van de neerlandicus en verzetsman J.G.M. Moormann van de hand van Enno Endt.

De vraag is nu wat Moormann zelf voor nieuws brengt. Tevens neem ik de gelegenheid te baat Moormanns bruikbaarheid voor etymologisch onderzoek van het Nederlands c.q. het Bargoens kritisch door te lichten.

De nieuwe Moormann bevat elf nieuwe bronnen. Eén daarvan, het woordmateriaal geëxcerpeerd uit Israel Querido's *Jordaan*-cyclus, is in een appendix gezet, omdat dit een mengsel

is van Bargoens, Amsterdams en Jiddisch. Het is met 27 pagina's de langste nieuwe bron.

De overige bronnen lopen vanaf ca. 1600 t.e.m. 1950, met onder de eerste zes twee gecorrigeerde bronnen uit het *Bronnenboek*. Over deze zes heb ik weinig te zeggen. Des te meer echter over de volgende vier, alle vier uit de twintigste eeuw.

Om te beginnen hoort bron 57, een excerpt met Amsterdams-'Jiddische' woorden uit drie boeken van Meyer Sluysers, hier eigenlijk niet thuis, zoals Moormann ook ruitertlijk toegeeft, maar in een bronnenboek voor post-Jiddisch Nederlands.

De overige drie bronnen – alle uit de twintigste eeuw – hebben op ruime schaal aan andere bronnen ontleend. Het gaat hier om *De Gabbertaal* van E.G. van Bolhuis uit 1937, *Boeven-Jargon* van Henry Roskam Brummer uit 1948 en het door een bajesklant voor zijn gevangenisdirecteur opgeschreven *Dieventaal* uit 1950.

De Gabbertaal en *Boeven-Jargon* heeft Moormann gezuiverd van spreektaalwoorden en van alles wat de samenstellers uit andere bronnen hebben overgeschreven. Bij *Dieventaal* heeft Moormann dit niet gedaan, maar hij merkt wel op dat “[b]ij vergelijking met *De Boeventaal* (bron 32) [opvalt] dat speciaal de dieventaalwoorden, vaak zelfs mét de voorbeelden, uit deze bron van 1906 geput zijn.” (Na enig rekenwerk kwam ik uit op ongeveer 82 procent ontleend materiaal.)

Jammer genoeg bevatten *De Gabbertaal* en *Boeven-Jargon* nog meer plagiaat dan Moormann al vastgesteld heeft. Toen ik *De Gabbertaal* vergeleek met Moormanns excerpt uit de *Jordaan*-cyclus, bleek dat Van Bolhuis ook Querido geplunderd heeft. En bij het restant van Henry Roskams *Boeven-Jargon* zitten vele tientallen 'Jiddische' (feitelijk Asjkenazisch-Hebreeuwse) woorden die bijna allemaal gejat zijn uit Moormanns etymologische aantekeningen uit deel 1. Kortom: de nieuwe twintigste-eeuwse bronnen moeten met voorzichtigheid behandeld worden. Desondanks bieden ze nieuw materiaal en ze blijven daarom bruikbaar voor een toekomstige

stig historisch woordenboek van het Bargoens.

Dit wil echter niet zeggen dat de hele Moormann zonder meer bruikbaar is voor zo'n woordenboek: deel 1 van Moormann moet zeker geraadpleegd worden, maar men houde er rekening mee (a) dat Moormann soms nogal zwak in zijn etymologieën is, (b) dat hij niet duidelijk tussen corrupte vormen en Bargoense vervormingen onderscheidt, en (c) dat zijn kennis van de fonologie van het Jiddisch en het Hebreeuws zwak is.

Op het gevaar af te gedetailleerd te worden, geef ik hier als voorbeeld van (a) en (b) het geval van *coger neekof* 'cachot', dat Moormann interpreteert als een contaminatie van *neekof* 'cachot' en *kotel bajis* 'gevangenis'. Dezelfde bron (nr. 16) geeft ook *nekof* 'cachot' en "*meekef: koger* –, cachot". *Ne(e)kof/meekef* moet van Jidd. *nèkef* 'gat' komen (< Aramees *nèkev*), maar nergens geeft Moormann aan dat *mee-* wellicht een corruptie is, als ook *-kof* i.p.v. *-kef*.¹ Verder zou *kotel bajis* [g]odel bajis 'groot huis' zijn, maar zelfs als dat juist is, staat *coger/koger* toch wel erg ver van *godel* af. Nu staat *coger neekof* in een rijtje c-woorden, waarvan Moormann er twee – nogal impliciet – identificeert als corrupties van c-woorden, met <ch> = [š]. Als we dit toepassen op *coger* krijgen we Jidd. *sjoocher* 'zwart, donker', oftewel *coger neekof* is 'het donkere gat'. *Coger/koger* moet dan een corrupte vorm zijn. Het hoofdprobleem bij Moormann is echter dat hij Asjkenazisch Hebreeuws voor Jiddisch aanziet, wat – afgezien van een paar Asjkenazisch-Hebreeuwse leenwoorden in het Jiddisch – onjuist is. Zodoende krijgt de lezer de indruk dat zich bij de ontlending van Jiddische woorden grote klankveranderingen hebben voorgedaan – wat Moormann ook serieus geloofde (zie bijv. p. 627).

Echter, de volgende paren van 'Jiddische' en Bargoense woorden (steeds met de Bargoense betekenis) scheppen een volslagen verkeerd beeld: *gamaur* ~ *gammer* 'ezel', *kaloh* ~ *kalle* 'vrouw, hoer', *kein* ~ *ken* 'ja', *shemu'aus* ~ *smoes* 'praatje', *tauw* ~ *tof* 'goed' – want daar hoort te staan: *gammer* ~ *gammer*, *kalle* ~ *kalle*, *ken* ~ *ken*, *sh(e)muës* ~ *smoes*, *tow/tov* ~ *tof*. Met de klinkers gebeurde dus (afgezien van sjwa-syncope en (elders) *-our-* > *-oor-*) niets.²

Wie zich op Moormann beroept voor de Hebreeuws-Jiddische etymologie van Bargoense woorden, komt derhalve in fonologisch drijfzand terecht. Maar Moormann kon – tot op zekere hoogte – ook niet beter weten, want hij was aangewezen op werken zoals *Het Joodsch in Nederland* van Voorzanger & Polak en *Das deutsche Gaunertum* van Avé-Lallemant en die boeken bevestigen elkaar. Moormann is er dus in zekere zin ingestonken.

Wie de inleiding van Voorzanger & Polak zorgvuldig leest, kan daaruit opmaken dat dit boek deel uitmaakte van een cultuuroffensief in joodse kring om de Hebreeuws-Jiddische woorden op de 'juiste', d.w.z. Asjkenazisch-Hebreeuwse, wijze uit te spreken, dus zoals in de synagoge.

Bij Avé-Lallemant zien we het normativisme ook optreden – niet bij Avé-Lallemant zelf maar bij zijn joodse zegslieden: zij voorzagen hem van de 'juiste' fonetische citatievormen, en dus van de West-Asjkenazisch Hebreeuwse en niet van de Jiddische. (Ook in Bargoense en Rotwelsche glossaria treedt dit verschijnsel soms op.) Deze onjuiste informatie werkt nog door in Wolfs *Wörterbuch des Rotwelschen*.

Gelukkig hebben we nu – zoals Van der Sijs in haar Verantwoording aangeeft – de werken van Beem over het Nederlandse Jiddisch, die

1 Er treedt echter wel vaker een (al dan niet onetymologische) <o> op vóór een labiale medeklinker. In dezelfde context verschijnt in het Rotwelsch een <u> (bijv. rotw. *Mok(k)em* 'stad' > *Mok(k)um*).

2 Alleen bij de medeklinkers traden wat veranderingen op: [g] bijv. werd [x] of [k]. Verder zijn er de bekende semi-morfologische veranderingen, zoals *koten* 'klein' > *koter*, *fajen* 'wijn' > *fajem*, enz. En soms zijn meervoudsvormen als enkelvoud overgenomen, zoals bij *geteisem* of *sossem* 'paard' (< ndl. jidd. *sossem* 'paarden').

ons met andere Jiddische woordenboeken, op de goede weg helpen, mits we het verschil tussen Nederlands-Jiddisch en Standaard-Jiddisch in de gaten houden en een nieuw alfabet erbij leren.

Wat is nu na deze detailkritiek mijn algemene oordeel? – Ten eerste: Moormann, het standaardwerk voor oudere geheimtalen in ons taalgebied, is eindelijk weer beschikbaar – met nieuwe bronnen tot en met 1950, al hebben de jongste bronnen zo hun makkes. De toegankelijkheid van dit bronnenapparaat is sterk vooruitgegaan door Van der Sijs' op bladzijden geïndexeerde Register Geheimtaal – Nederlands, dat tevens als glossarium dienst kan doen. Verder zijn nieuwe mogelijkheden gecreëerd met het Register Nederlands – Geheimtaal en het thematisch register. Maar deel 1 blijft noodgedwongen problematisch – noodgedwongen, omdat Van der Sijs, zoals zij zelf ook aangeeft, niet de vrijheid had om de 'Jiddische' woorden te gaan herspellen.

Het wachten is nu op een historisch-lexicologisch en etymologisch woordenboek van het Bargoens en andere geheimtalen. Daarbij moeten en kunnen de valkuilen van Moormann en Voorzanger & Polak vermeden worden.³

*Hans den Besten*³

Theoretische Taalwetenschap
Universiteit van Amsterdam
Spuistraat 210, 1012 VT Amsterdam
j.b.denbesten@uva.nl

Christian Georg Andreas Oldendorp. *Historie der caribischen Inseln Sanct Thomas, Sanct Crux und Sanct Jan, insbesondere der dasigen Neger und der Mission der evangelischen Brüder unter denselben.* Zweiter Teil: *Die Missionsgeschichte.* Kommentierte Ausgabe des vollständigen Manuskriptes aus dem Archiv der Evangelischen Brüder-Unität Herrnhut. Band II der Gesamtausgabe. Ediert von Hartmut Beck, Gudrun Meier, Stephan Palmié, Aart van Soest, Peter Stein und Horst Ulbricht. Berlin: Verlag für Wissenschaft und Bildung, 2002. vii + 2171 blz. in drie delen. ISBN 3-86135-118-8.

In *Nederlandse Taalkunde* 6: 316-318 is aandacht besteed aan deel 1 van dit werk vanwege alle informatie over het achttiende-eeuwse Negerhollands dat daarin gevonden kan worden in de vorm van al dan niet verduitsde creoolse woorden, zinnetjes en zelfs een liedje, alsook via een grammatica met teksten. Aangezien de gigantische zendingsgeschiedenis – drie banden dik – pas twee jaar na deel 1 verschenen is, verdient het aparte aandacht, ook al is het taalkundig veel minder interessant.

De taalkundige informatie die uit dit deel gehaald kan worden valt in tweeën uiteen: enerzijds zijn er weer plukjes creools taalmateriaal en anderzijds zijn er een paar opmerkingen over het gebruik van Nederlands en Negerhollands door de zendingen en de slaven.

Het geciteerde taalmateriaal is armelijk verzeleken bij wat er in deel 1 allemaal geciteerd wordt. In bijna alle gevallen kan worden terugverwezen naar het eerste deel. Nieuw zijn echter: (a) twee vroege door slaven geschreven brieven (1741; pp. 489-490 en 492-493), (b) een paar losse opmerkingen over woorden en een uitdrukking, (c) een creools toponiem, en (d) een opmerking over de uitspraak van de h.

Over (a) en (b) valt verder weinig op te merken, behalve dat Oldendorp de brieven uit

³ Voor opmerkingen over Moormann en het Romani: zie de bespreking van Peter Bakker in *TNTL*.

1741 heeft aangepast aan de latere schrijftaal-norm, zoals blijkt uit de toegevoegde noten, waarin taalkundig medewerker Peter Stein de originelen citeert. In zekere zin interessanter is de mededeling dat de hernhutter nederzetting *Posaunenberg* “auf negerisch **Herren-Tutu**, des Herrn Tutu” heette (p. 354; 1739; met *tutu* ‘bazuin, trompet’ mogelijk < ndl. *toeter*).¹ Maar waarom is de Duitse naam niet met *Tutu-bergi* vertaald? Bovendien bevat deze gemengde, Duits-creoolse vorm een foutje. De ‘juiste’ vorm staat op p. 369: *Herrn-Tutu*. Maar mogelijk is het Duits te danken aan een misverstand bij de tekstuitgevers, die een ‘Nederlands’ *Heeren*-kunnen hebben aangezien voor een schrijffout in het Duits en de verbeterde vorm vervolgens qua spelling hebben gemoderniseerd, want het register geeft de vorm *Heeren-Tutu* (pp. 2121, 2123, 2125). De verbogen vorm *Heeren*- doet vermoeden dat dit “negerische” *Heeren-Tutu* een bedenkfel van de heren zendelingen zelf is.

Het interessants is echter de mededeling bij het jaar 1736 dat de slaven de h “mehrrenteils nicht aus[sprechen]”, zodat zij **Heiland** als **Eiland** uitspreken. In een begeleidende voetnoot concludeert de taalkundige medewerker Peter Stein mij iets te snel dat dus de spelling van de overgeleverde creoolse documenten [waarin de Nederlandse <h> consequent gespeld wordt, HdB] geen fonetische transcriptie van de gesproken taal is en historiserend aansluit bij de schrijfwijze van het Nederlands. Hoewel dit in algemene zin wel juist is, betwijfel ik toch of dit ook voor de <h> geldt, ook al is het Negerhollands eerder Creools Zeeuws dan Creools Hollands. In het twintigste-eeuwse Negerhollands, dat een voortzetting is van het ‘diepe’ creools van de zwarte veldslaven uit de achttiende eeuw, treffen we nl. een ongeschonden Nederlandse h aan. Hoogstens zouden we uit vormen als *hogo* ‘oog’ (< zeeuws *oge*) en *hopo*

‘(o.a.) opstaan’ (< *op??*), die al in de achttiende eeuw voorkomen, kunnen afleiden dat de h inderdaad een zwakke periode heeft gekend, zonder helemaal weggevallen te zijn. Bij het latere herstel van de h zouden dan een paar hypercorrecte vormen ontstaan kunnen zijn. (Hierbij past overigens de aantekening dat de etymologie van *hopo* niet zeker is. En ook *hogo* zou uit een andere taal dan het Nederlands kunnen komen.)

Tenslotte moet nog iets gezegd worden over het gebruik van talen op de toenmalige Maagdeneilanden. Zoals te verwachten hebben de Duitstalige zendelingen oorspronkelijk het Nederlands gebruikt, waarbij ze geholpen werden door het feit dat nogal wat slaven naast het creools ook een beetje Nederlands kenden of herkenden. Sommigen kenden zelfs goed Nederlands, en er waren er zelfs die Nederlands konden lezen. Een mooi voorbeeld van dit tijdelijke gebruik van het Nederlands betreft de hernhutter-leider Graaf Zinzendorf, die in 1739 op bezoek was om de spanningen rond de zending te verminderen. Deze houdt na gelukte onderhandelingen met de gouverneur aan het eind van een lange ‘kerkdienst’ ter ontlasting van de zieke Friedrich Martin een preek “in holländischer Sprache”. Ik vertaal (gedeeltelijk): “Hij opende met zijn gebruikelijke schietgebed: **Ich glaube, daß Jesus Christus ... mein Herr ist** en raakte bijna buiten zinnen, toen hij onverwachts meer negerstemmen dan hij in een gemeente ooit aan broeders en zusters tezamen had gezien, – en wel sommigen onder veel tranen – met hem tegelijk hoorde uitroepen en vervolgen: **Mein Herr, mein Herr, der mich verlornen und verdammten Menschen erlöset hat.**”

Weliswaar gaat het hier om een formulair gebed, dat jammer genoeg in zijn oorspronkelijke Duitse vorm gegeven wordt, maar dit frag-

1 De afleiding van *tutu* uit *toeter* is niet geheel zeker. Via het twintigste-eeuwse Negerhollands kennen we de overgang van ndl. *-er* in creools *-u*, maar de achttiende-eeuwse hernhutters schreven die [u] nog niet. Wellicht komt *tutu* dus uit een andere taal.

ment laat iets zien van de functie die het Nederlands naast het Negerhollands gehad heeft – al vraag je je tegelijkertijd af wat dit soort (c.q. het) Christendom voor de toenmalige slaven betekend heeft. Het valt te hopen dat daarover iets te lezen zal staan in het nog te verschijnen deel 3, de “Kommentarband”, die hopelijk ook aandacht zal besteden aan het creools-Nederlandse taalmateriaal van deel 1 en deel 2 en aan de sociolinguïstische gegevens uit beide delen.

Hans den Besten

Theoretische Taalwetenschap
Universiteit van Amsterdam
Spuistraat 210
1012 VT Amsterdam
j.b.denbesten@uva.nl

Jan Kooij & Marc van Oostendorp. *Fonologie. Uitnodiging tot de klankleer van het Nederlands.* Amsterdam: Amsterdam University Press. 2003. 236 blz. ISBN 90 5356 622 8. € 28,50.

Kooij en Van Oostendorp (hierna: K&VO) is een inleiding in de fonologie van het Nederlands. Het is, blijkens de inleiding, bedoeld als complement bij de boeken *Morfologie* (Booij en Van Santen 1998) en *Syntaxis* (Bennis 2000). En al vermijden de auteurs de term ‘inleiding’ en spreken ze zelf liever van ‘uitnodiging’, het doel van het boek is studenten in te leiden in de fonologie van het Nederlands. Dat betekent twee dingen: aandacht voor de fonologische theorie en aandacht voor verschijnselen in het Nederlands. Maar voordat we naar de inhoud kijken, eerst een blik op de vorm van het boek. Het boek laat zich onmiddellijk kennen als een modern studieboek. Tussen de hoofdttekst door staan geregeld kadertjes waarin de stof in een ruimere context wordt geplaatst, of een pikant detail wordt toegelicht zonder dat de hoofdttekst daarvoor hoeft te worden onderbroken. Elk hoofdstuk eindigt met een aantal opgaven. Bovendien is het geheel verlevendigd met bio-

grafietjes van overleden wetenschappers die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan inzicht in de klankstructuur van het Nederlands. Ten slotte sluit elk hoofdstuk af met een alinea “Verder lezen”, waarin enkele centrale literatuurverwijzingen beknopt worden toegelicht.

Het boek valt op door de heldere betoogtrant, de vlotte stijl en de beknoptheid van de hoofdttekst. Als inleider in een vakgebied sta je voor een keuze: beginnen met ‘wat vooraf ging’ en daarna proberen in enkele grote streken de recente ontwikkelingen te schetsen, of met de deur in huis vallen en van meet af aan de huidige stand van zaken in de theorievorming presenteren. De eerste methodiek heeft als voordeel dat de student gevoel kan krijgen voor wat we als vooruitgang ervaren in het vak. Ze heeft als nadeel dat de student allerlei concepten aangereikt krijgt die hij eerst moet doorgronden om ze vervolgens weer af te leren en in te ruilen voor een heel nieuw stelsel van hypothesen, begrippen en notaties.

K&VO vermijden deze problemen, en kiezen voor de andere optie: vertellen wat er nu aan de hand is in het vak. De biografietjes van overleden taalgeleerden kunnen we dan zien als een herinnering aan het feit dat de gepresenteerde inzichten niet van vandaag op gisteren zijn bedacht, maar wortelen in een langere wetenschappelijke traditie. Ik vind die oplossing elegant en het houdt de stof binnen de perken.

De hoofdttekst bestaat uit 9 hoofdstukken die in zekere zin een klassiek stramien volgen: van klein (segmenten) naar groot (frases). Maar niet precies, want na een inleidend eerste hoofdstuk waarin de centrale vragen van de fonologie worden geformuleerd, een onderscheid wordt aangebracht met de fonetiek, en een overzicht wordt gegeven van de Nederlands klinkers en medeklinkers, bekijken we in hoofdstuk 2 meteen de structuur van syllabes. K&VO gaan tamelijk uitvoerig in op de argumenten voor het aannemen van syllabes. Daarna leggen ze de structuur van de Nederlandse syllabe uit in termen van aanzet en rijm. Daar-

naast komen aan bod de minimale en maximale syllabe in het Nederlands en de sonoriteitsschaal als ordenend principe. In hoofdstuk 3 keren we terug naar het segmentele niveau en worden een aantal kernbegrippen uitgelegd, zoals natuurlijke klasse, distinctiviteit en assimilatie. Bovendien maakt de student kennis met condities waarvan sommige 'krachtiger' kunnen zijn dan andere, een opmaat voor de behandeling van Optimaliteittheorie. Ik denk dat voor enkele generaties studenten de regel Finale Verscherping in een formulering zoals (1):

$$(1) \quad [-\text{son}] \rightarrow [-\text{stem}] / \text{ ____ } \#$$

hun eerste kennismaking was met de fonologie. Voor de studenten van K&VO wordt dat nu heel anders: zij leren de formulering in (2):

$$(2) \quad \textit{Verscherping}$$

Een kenmerk [stem] moet (ook) in de aanzet van een lettergreep staan.

In een woord als [hond] wordt niet aan de conditie *Verscherping* voldaan. Het kenmerk [stem] staat daar alleen in het rijm van de lettergreep en wordt, om aan (2) te voldoen, gedeleerd met als gevolg de uitspraak [hont]. Bij een student die fonologisch is grootgebracht in de SPE-traditie brandt nu de vraag op de lippen: 'Mag dat dan zomaar, het deleren van een kenmerk?', maar de student van K&VO komt niet op het idee van een dergelijke vraag; de logica van de presentatie is hier zo dwingend dat zulke vragen (nog) niet opkomen. Mijns inziens lopen K&VO daarentegen iets te gemakkelijk heen over de interactie met assimilatie. Een vorm als lee[vd]e is goed omdat aan (2) wordt voldaan, maar een vorm als lee[ft]e voldoet ook aan (2) en is evident fout. De student kan in de tekst echter niet vinden waarom.

In hoofdstuk 4 klimmen we hoger op de prosodische hiërarchie en worden voeten en woorden besproken. Er is wederom uitgebreid aandacht voor de argumenten voor het aanne-

men van voeten. Die zijn overigens heel wat lastiger te vinden dan de argumenten voor lettergrepen. Hierna wordt het onderscheid jambe-trochee uitgelegd, waarbij noodzakelijkerwijs andere talen dan het Nederlands in de beschouwing worden betrokken. In de slotparagraaf van dit hoofdstuk wordt duidelijk dat het Nederlands trocheeën prefereert en dat dat voor een deel de keuze van het meervoudsallo-morf (-s of -en) kan verklaren. Er is veel nodig om dit punt goed uiteen te zetten. Eerst moeten de uitheemse woorden van tafel (die kiezen altijd -s). Vervolgens moet van woorden zoals *havik* worden uitgelegd waarom ze geen -s kiezen ondanks de finale onbeklemtoonde lettergreep (ze hebben een volle vocaal in die laatste lettergreep.) Dan moet worden uitgelegd waarom je wel *idee-(j)en* en *kooi-(j)en* zegt, maar niet *po-(j)en* en *pa-(j)en* (als meervoud van *po* en *pa*.) (De voorklinkers staan de insertie van een halfvocaal toe, en de achterklinkers niet. Daardoor wordt bij de voorklinkers voorkomen dat de laatste lettergreep zonder aanzet komt te zitten). Wat ik in de uitleg mis is waarom je nu niet kan zeggen *po-(j)en* en *pa-(j)en*. Waarom met andere woorden de welgevormdheid van de voeten (*pa(j)en* en *po(j)en* zijn mooie trocheeën), wordt geofferd aan de welgevormdheid van de lettergrepen; of waarom het verbod op de toevoeging van een halfvocaal sterker is dan het verbod op lelijke lettergrepen. Vragen kortom over de precieze werking van de theorie die eerder niet opkwamen, maar hier wel. K&VO kiezen ervoor om de uitleg van de theorie uit te stellen tot in hoofdstuk 6, maar op die manier wordt de schoonheid en complexiteit van de analyse voor de studenten aan het oog onttrokken. En dat lijkt me een gemiste kans.

Hoofdstuk 5 is gewijd aan woordklemtoon. Helder worden de bekende generalisaties voor de plaatsing van hoofd- en bijklemtoon uit de doeken gedaan. Het Nederlands heeft, als we rekening houden met zwaarte van de lettergrepen, een trochee aan de rechterkant van het woord en trocheeën die alternerend van linksaf

worden toegekend. Ten slotte wordt ingegaan op de ingewikkelde problematiek van klemtoon-toekenning in gelede woorden. Hoeveel waardering ik ook heb voor de heldere manier waarop K&VO dit soort ingewikkelde dingen glashelder kunnen uitleggen, toch vind ik het ook hier jammer dat geen woord wordt vuil gemaakt aan een analyse van woordklemtoon in een optimaliteitstheorie. De ‘condities’ die in dit hoofdstuk aan de orde komen zijn geen condities in de zin van optimaliteitstheorie. Het zijn procedurele instructies voor het bouwen van een voetstructuur en het aanwijzen van de hoofdklemtoon daarin. Ik denk dat voor studenten onvoldoende duidelijk wordt dat er een theorie mogelijk is die hoofdklemtoon niet aanwijst, maar laat volgen uit condities die in interactie met elkaar de vorm van de voetstructuur uitmaken.

Pas in hoofdstuk 6 wordt een eigenlijke fonologische theorie ontwikkeld. Hier worden begrippen als onderliggende vorm, oppervlakerepresentatie, derivatie, en een model van Optimaliteitstheorie met de functies “Genereer” en “Evalueer” uit de doeken gedaan. Hier ook wordt voor het eerst ordening van condities uitgelegd, inclusief de notatie met ‘tableaux’. Zo wordt de analyse van Verscherping uit hoofdstuk 2 overgedaan, en wordt duidelijk dat er eigenlijk drie verschillende condities relevant zijn: de hierboven gegeven VERSCHERPING, de conditie *KENMERK (geen kenmerken in de oppervlakte die niet in de onderliggende representatie aanwezig zijn) en de conditie BEHOUD KENMERK (geen kenmerken weglaten uit de onderliggende representatie). Interactie van die drie condities maakt dat [hont] de optimale oppervlakte-kandidaat is (p.138):

/hond/	VERSCHERPING	*KENMERK	BEHOUD KENMERK
hond	*!		
^h hont			*
hant		*!	**
hondə		*!	

Paragraaf 6.2 behandelt nasaalassimilatie opnieuw en geeft nu eveneens een gedetailleerde optimaliteitsanalyse en op dezelfde manier komen sjwa-epenthese, en stemassimilatie aan bod. Daarbij passeert een groot deel van de gereedschapskist van Optimaliteitstheorie.

Hoofdstuk 7 behandelt allomorfie. Aan bod komen een aantal verschijnselen die zich voordoen in het Romaanse deel van het lexicon, de bekende *-er/-aar* alternantie, natuurlijk de verkleinwoordallomorfie, en ten slotteumlaut in een aantal Nederlandse dialecten.

Hoofdstuk 8 gaat over zinsfonologie. De prosodische hiërarchie wordt hier verder naar boven toe uitgebreid met de noties Woordgroep (F) en Intonatiegroep (I).

Hoofdstuk 9 is een hoofdstuk dat je niet in iedere inleiding aan zult treffen, al zou het misschien wel moeten. K&VO proberen in dit hoofdstuk aan te geven op welke manier fonologische inzichten in andere wetenschappelijke disciplines en maatschappelijke contexten een rol spelen. Vrij uitvoerig gaan K&VO in op de spelling van het Nederlands. Daarnaast laten K&VO zien hoe fonologische kennis van nut kan zijn bij de bestudering van kindertaal en gebarentaal. Ten slotte bespreken ze, onder het voor mij ietwat verwarrende kopje ‘spraaktechnologie’ onderzoek van Daelemans, Durieux en Gillis (1994) naar de mogelijkheid om de plaatsing van klemtoon in Nederlandse woorden te leren op basis van analogie.

Samenvattend, de Nederlandse taalkunde mag zich gelukkig prijzen met zo’n leuke en frisse inleiding als K&VO. Alhoewel de praktijk dat zal moeten uitwijzen, verwacht ik zonder meer dat het boek tal van studenten taalwetenschap en Nederlandse taalkunde zal aanspreken en inspireren om dat vak verder te exploreren en te gaan beoefenen.

Jan Don

Faculteit der Geesteswetenschappen
Universiteit van Amsterdam
Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
j.don@uva.nl

Bibliografie

Bennis, Hans (2000). *Syntaxis van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Booij, Geert & Ariane van Santen (1998). *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Daelemans Walter, Gert Durieux en Steven Gillis (1994). The Acquisition of stress: a data-oriented approach. *Computational Linguistics* 20: 421-451.

Georg Cornelissen. *Kleine niederrheinische Sprachgeschichte (1300-1900). Eine regionale Sprachgeschichte für das deutsch-niederländische Grenzgebiet zwischen Arnheim und Krefeld*. Met een Nederlandstalige inleiding. Geldern/Venray, 2003. 143 blz. ISBN 3933969379. € 14.

In dit boek presenteert Georg Cornelissen, hoofd van de afdeling taal van het Amt für rheinische Landeskunde in Bonn, 71 originele tekstfragmenten uit de periode tussen 1328 en 1893. Alle teksten zijn ontstaan in of hebben betrekking op het gebied tussen Maas en Rijn vanaf een lijn Venlo-Krefeld-Duisburg in het zuiden, tot Nijmegen in het noorden. De bedoeling van deze bundel is de taalkundige veranderingen in deze grensstreek tussen Nederlands en Duits voor een breed publiek inzichtelijk te maken. De nadruk ligt op de wisselwerking tussen Nederlands, Duits en plaatselijk dialect, zoals die bewust of onbewust door de schrijvers in de teksten is aangebracht. Het boek bevat o.a. oorkonden en bekendmakingen, brieven, kwitanties, grafschriften en schutterijpenningen. De nadruk ligt op teksten uit de 17^e en 18^e eeuw, maar ook de late Middeleeuwen (10 teksten) en de 19^e eeuw (17 teksten) zijn goed vertegenwoordigd. Drie kaarten laten de staatkundige toestand in respectievelijk 1543, 1794 en 1900 zien.

Bij elke tekst hoort een commentaar van variërende lengte, waarin de zakelijke en de

taalkundige achtergrond wordt besproken. Hoewel deze teksten bedoeld zijn voor een geïnteresseerd lekenpubliek, zijn ze ook voor taalkundigen geschikt als ingang in de materie. Hiertoe draagt ook het uitgebreide Literatuurverzeichnis achterin het boek bij, waarin alle belangrijke secundaire literatuur is verwerkt, zoals de studies van Jan Goossens over de taalkundige positie van het Nederrijnlands ten opzichte van de omringende dialecten, en de recente bijdragen van Michael Elmenthaler en Arend Mihm over de schrijftaal in het betreffende gebied in de periode tot pakweg 1600. Een andere appendix geeft per voorbeeldtekst de literatuuringangen die voor de studie van belang zijn.

De verzameling teksten laat zich lezen als een overzicht van de veelsoortige fenomenen die zich voordoen bij de interferentie tussen dialect en standaardtaal, tussen dialecten onderling, en tussen twee (soms zelfs drie, in de Franse Tijd) concurrerende standaardtalen. Geïnteresseerden in de contactlinguïstiek, die recentelijk veel aandacht heeft gekregen, kunnen bij lezing dan ook hun hart ophalen. Voor studenten kan het boek als inleiding in het verschijnsel taalcontact dienen.

Zoals te verwachten laten de middeleeuwse teksten het hoogste gehalte aan dialectkenmerken zien. Cornelissen wijst o.a. op de spelling van gerekte korte *o* als *a*, zoals in de Gelderse woorden *bade* 'bode' en *vaichssoen* 'zoon van de voogd', en in *kerchaue* 'kerkhof' (datief), dat in dezelfde Wezelse tekst voorkomt waarin ook *kerchoff* (accusatief) staat. In de loop van de 17^e eeuw ontstaat in de schrijftaal een waaier aan varianten die deels afwijkt van de onderliggende dialectsituatie. Van het noordwesten (Nijmegen, Kleve) naar het zuidoosten (Krefeld, Duisburg) neemt het Nederlands in belang af ten gunste van het Duits. De details zijn uiteraard nauw verbonden met de ingewikkelde territoriale geschiedenis van de streek. Na 1815 worden de resten van de oude staatkundige indeling opgeruimd en komt de landsgrens te liggen

waar hij nog ligt. Het Nederlands verdwijnt in rap tempo uit het officiële leven van het Pruisische gebied. Een van de laatste resten is een brief van de bisschop van Münster uit 1832, waarin hij pastoor Tilmans van Straelen (10 km ten noordoosten van Venlo) uit zijn ambt zet omdat hij weigert op het Hoogduits over te schakelen. De brief is in twee talen gesteld, om te zorgen dat iedereen in Straelen hem ook daadwerkelijk begrijpt.

De laatste tekst uit het boek is uit 1893, en benadrukt de emotionele waarde van het dialect. Dat is meestal een veeg teken, en inderdaad: in zijn commentaar beschrijft Cornelissen de toenmalige taalsituatie in Duitsland als volgt: “Entweder man lernte Platt als Muttersprache (...) oder man eignete es sich als Zweitsprache beim Spiel mit gleichaltrigen Kindern an. Aber es gab auch Eltern (Mütter), die die Verwendung des Dialektes verboten.” Cornelissen wijst erop dat deze situatie in Nederland pas veel later lijkt te zijn ingetreden, en dat komt overeen met mijn eigen ervaringen in Limburg tussen 1975 en 1985, waarop het gegeven citaat precies past. Zo kan de recentere geschiedenis van het bewuste gebied gezien worden als een continu ineenschuiven van een veelkleurige waaier van overgangsdialecten tot een geconcentreerde lijn die twee verschillende taalgebieden van elkaar scheidt. De grotere kleurvariatie die daarbij ten westen van de lijn heerst, is uiteraard het gevolg van taalexterne factoren.

Michiel de Vaan

Vergelijkende Taalwetenschap
Universiteit Leiden
Postbus 9515
2300 RA Leiden
m.a.c.de.vaan@let.leidenuniv.nl

William van Belle. *Zwijgen is niet altijd toestemmen. De rol van inferenties bij het interpreteren en argumenteren.* Leuven: Acco. 2003. 174 blz. ISBN 90 334 5074 7. € 22,00.

Inleiding

De interpretatie van een uiting wordt niet volledig bepaald door de betekenis van de woorden die in de uiting voorkomen en de onderlinge relaties tussen die woorden. Dat is, ook onder semantici en syntactici, intussen algemeen geaccepteerd. Discussie is er natuurlijk wel over de vraag welke aspecten van de interpretatie er dan voor rekening komen van syntaxis en semantiek, en welke er volgen uit inferenties op grond van enerzijds de zinsbetekenis en anderzijds de gebruikssituatie. En hoe gaat dat dan precies, infereren? Die vragen staan centraal in *Zwijgen is niet altijd toestemmen* van William van Belle. De schrijver presenteert het boek als een inleiding “op een onderdeel van de pragmalinguïstiek” (p.9). Die laatste term is voor hem meer dan alleen een terminologische variant van *pragmatiek*. Van Belle noemt het onderzoek waarvan hij verslag doet namelijk expliciet *linguïstisch*; hij situeert het onderzoek naar inferenties “op het raakvlak van de syntaxis, de semantiek en de pragmatiek” (p.9) en probeert “verschillen op pragmatisch vlak te onderbouwen met verschillen op syntactisch vlak” (p.163). Het is een veelbelovend uitgangspunt. Terwijl over de syntaxis van het Nederlands en de pragmatiek van het taalgebruik intussen goede Nederlandstalige inleidingen bestaan, is er in het grensgebied van die disciplines weinig literatuur voorhanden, zeker niet op het niveau van een inleiding. Omdat eerder werk van Van Belle (1989) daarop één van de weinige uitzonderingen vormde, zijn de verwachtingen hooggespannen. Maar maakt hij die ook waar?

Nou nee. De belangrijkste reden daarvoor is dat Van Belle toch eerst en vooral een nieuwe inleiding in de taalhandelings- en argumenta-

tietheorie heeft geschreven. Juist over de relatie met vormaspecten van taal is het boek niet helder. Voordat ik op deze centrale inhoudelijke kwestie inga, geef ik eerst een kort overzicht van de hoofdstukken en noem ik een aantal problemen met de structuur en coherentie van het boek.

Overzicht

Het boek bestaat uit vier hoofdstukken en een “algemeen besluit”.

In hoofdstuk 1 bespreekt Van Belle het verschil tussen linguïstische en pragmatische betekenis. In plaats van de gebruikelijke tweedeling tussen zinnen, met een betekenis, en uitingen, met een interpretatie, hanteert hij de driedeling *zin*, *uitingstype* en *uitingstoken*. Bepaalde aspecten van de interpretatie zijn systematisch verbonden met specifieke uitingstypes en kunnen volgens Van Belle dan ook beschouwd worden als deel van de betekenis van een uiting. Op grond van uitingstype interpreteren we bijvoorbeeld de uiting *Kun je naar mijn verjaardagsfeestje komen?* meestal als een uitnodiging. Die inferentie is echter wel een defaultinferentie die alleen geldig is zolang er geen tegenindicaties zijn.

In hoofdstuk 2 behandelt Van Belle twee elementen die een belangrijke rol spelen bij het bepalen van relationele coherentie, de samenhang tussen uitingen: taalhandelingen en connectoren. Het eerste deel van het hoofdstuk is een uitgebreide bespreking van de taalhandelingstheorie van Austin en Searle, die uitmondt in een classificatie van soorten taalhandelingen. Het tweede deel van hoofdstuk 2, over connectoren, begint met het onderscheid tussen inhoudelijke en inferentiële verbanden. Dit onderscheid speelt een belangrijke rol in het uitgebreide overzicht van connectoren dat volgt. Van Belle kijkt voor een aantal betekenisverbanden welke connectoren het Nederlands kan gebruiken om zo'n betekenisverband tot uitdrukking te brengen en hoe die connec-

toren onderling verschillen. Het gaat daarbij zowel over voegwoorden als bijwoorden, en (deel)zinnen van het type *de oorzaak daarvan is*. Aan het eind van hoofdstuk 2 worden de twee delen van het hoofdstuk gecombineerd: in een complexe taalhandeling maken connectoren het verband duidelijk tussen hoofdtaalhandeling en ondergeschikte taalhandeling.

Hoofdstuk 3 is een overzicht van verschillende soorten inferenties. Het belangrijkste onderscheid is dat tussen deductieve en niet-deductieve inferenties. Onder de eerste soort vallen de semantische en logische implicaties uit de predikatenlogica en de propositielogica. In de interpretatie van taaluitingen spelen echter vooral niet-deductieve inferenties een rol. Van Belle bespreekt hier het werk van Grice en latere toepassingen daarvan, zoals de relevantietheorie, de heuristieken van Levinson, en de scalaire implicaturen van Horn. Aan het eind van het hoofdstuk zijn er nog aparte, korte paragrafen over presupposities en over inferenties die het gevolg zijn van intertekstualiteit en polyfonie.

Hoofdstuk 4 gaat over de rol van inferenties bij argumentatie. Van Belle introduceert hier eerst twee centrale noties uit de argumentatietheorie van Van Eemeren en Grootendorst: het idee dat argumentatie te analyseren is als complexe taalhandeling en de notie argumentatiestructuur. Vervolgens laat hij zien dat de verschillende soorten inferenties uit hoofdstuk 3, dus zowel deductieve als niet-deductieve inferenties, een rol spelen bij het dagelijkse argumenteren en redeneren. Aan het eind besteedt hij kort aandacht aan experimenteel psychologisch onderzoek naar redeneren met conditionele zinnen, waarvan de uitkomsten goed aansluiten bij het pragmalinguïstisch onderzoek naar niet-deductieve inferenties.

In het algemeen besluit benadrukt Van Belle nog eens het belang van defaultinferenties, die contextonafhankelijk zijn en zich daarvoor goed lenen voor linguïstisch onderzoek. In dat onderzoek moeten ook resultaten uit de

logica en de experimentele psychologie worden betrokken.

Het boek bevat op verschillende plaatsen verwijzingen naar verdere literatuur. Elk hoofdstuk wordt bovendien afgesloten met een aantal opgaven.

Structuur en coherentie

De lezer die zich afvraagt wat precies de relatie is tussen de vier belangrijkste onderwerpen van het boek (inferenties, taalhandelingen, connectoren en argumentatie), krijgt bij het beantwoorden van die vraag weinig hulp van de schrijver.

Zo is het meteen al lastig te volgen waarom Van Belle in hoofdstuk 2 zowel taalhandelingen als connectoren behandelt. Als overkoepelend thema stelt hij “relationele coherentie” voor, maar over de relatie tussen taalhandelingen en relationele coherentie blijkt vervolgens, althans in dit hoofdstuk, niet veel te melden (pp.38-42). Aan het eind van het hoofdstuk brengt Van Belle weliswaar connectoren en taalhandelingen met elkaar in verband maar dan gaat het over een heel ander soort taalhandelingen dan die hij in het eerste deel van hoofdstuk 2 uitputtend heeft besproken. De relatie tussen connectoren en taalhandelingen is namelijk het duidelijkst bij argumentatieve verbanden, zoals *argument*, *verklaring*, *concessie*, etc. Nu kun je argumentatie, in navolging van Van Eemeren en Grootendorst (1984), beschouwen als een complexe taalhandeling, maar argumentatie komt helemaal niet voor in Van Belle’s eerdere classificatie van taalhandelingen (pp.31-38), zelfs niet in het stuk over complexe taalhandelingen (p.40). De stap van taalhandelings- naar argumentatietheorie zal hij pas zetten in hoofdstuk 4.

Hoofdstuk 2 biedt verder een uitgebreid overzicht van connectoren (pp.56-75), waarbij Van Belle zich trouwens opnieuw beperkt tot

“verbanden die argumentatief het belangrijkste zijn” (p.56). De schrijver maakt in dit overzicht terloops opmerkingen over de relatie met taalhandelingen, de argumentatietheorie van Ducrot, grammaticalisatie, en syntactische zinsintegratie, maar hij doet dat niet systematisch. Door die ongestructureerde presentatie leest het overzicht niet prettig. Dat is jammer, omdat dit deel van hoofdstuk 2 wel allerlei interessante, deels nieuwe, observaties bevat over Nederlandse connectoren – en nu eens niet alleen over *want* en *omdat*.¹

De ontbrekende rode draad van hoofdstuk 2, en van het boek als geheel, had natuurlijk gevormd kunnen worden door de rol van inferenties. Daarover valt in hoofdstuk 2 wel het een en ander te lezen, maar het wat en hoe van inferenties komt pas aan de orde in hoofdstuk 3. Dat hoofdstuk is een mooi, breed overzicht van onderzoek naar inferenties in de logica en de taalkunde. Maar voor een boek over inferenties komt het rijkelijk laat. Zo valt pas op p.85 voor het eerst de term *niet-deductieve inferentie*, terwijl die “in feite het onderwerp van dit boek zijn” (p.133). Op p.100 “introduceert” Van Belle het logisch symbool voor niet-deductieve inferentie, maar dat heeft hij in hoofdstuk 2 ook al volop gebruikt. De theoretische en terminologische onderscheidingen die Van Belle in hoofdstuk 3 maakt, komen te laat om toegepast te worden in de analyse van connectoren en taalhandelingen. Wel introduceert hij nu in hoofdstuk 3 de categorie “inferenties bij taalhandelingen” als een soort inferenties, naast bijvoorbeeld deductieve en niet-deductieve inferenties. Dat is een noodoplossing, aangezien die inferenties bij taalhandelingen ook gewoon van het niet-deductieve soort zijn. Het hoofdstuk komt wel op tijd voor hoofdstuk 4, over argumentatie, maar dat is nu weer geschreven alsof hoofdstuk 3 er niet aan voorafgaat, zoals

1 In vergelijking met het al genoemde Van Belle (1989), is de schrijver hier zelfs opvallend summier en voorzichtiger over het verschil tussen die laatste twee voegwoorden, hoewel er in de tussentijd veel studies zijn verschenen die de moeite van het vermelden waard waren geweest (Zie het overzicht van Pit 2003:13-82).

blijkt uit een opmerking, tegen het eind van het boek, als: “in wat volgt gebruiken we de term *niet-deductief*” (p.144). (Het boek bevat trouwens meer van dit type slordigheden.)

Een voordeel van de geringe samenhang tussen de hoofdstukken is natuurlijk dat die hoofdstukken afzonderlijk bestudeerd kunnen worden; vooral hoofdstuk 3 kan als zodanig in het onderwijs een nuttige rol vervullen. Maar nog mooier was het geweest, zeker voor een inleiding, als de schrijver zelf de relaties tussen de verschillende onderwerpen van zijn boek duidelijker aan de orde had gesteld.

Pragmatiek zonder context

Gezien het veelbelovende, expliciet linguïstische uitgangspunt van het boek, is het teleurstellend dat Van Belle geen duidelijk verhaal heeft over de relatie tussen vorm, betekenis en interpretatie. Wie binnen de taalhandelings-theorie *pragmalinguïstisch* te werk wil gaan, maakt het zichzelf in dat opzicht ook niet gemakkelijk. Het is bekend dat er geen één-op-één-relatie bestaat tussen de vorm van een zin en de taalhandeling die de spreker met een zin uitvoert (bijv. Janssen & Verhagen 2002:87-96). Van Belle laat dat op verschillende plaatsen in zijn boek duidelijk zien. Zelfs met een op het oog expliciet performatieve uiting als *ik beloof dat ik de afwas doe* hoeft de spreker geen belofte te doen; de uiting kan, bijvoorbeeld, het antwoord zijn op de vraag *waarom word jij altijd op feestjes uitgenodigd?* Het is de combinatie van uiting en gebruikssituatie op grond waarvan de toegesprokene moet bepalen wat de spreker heeft bedoeld. Zo is ook de interpretatie van zwijgen helemaal afhankelijk van de aard van de aan het zwijgen voorafgaande taaluiting: zwijgen is niet altijd toestemmen. Het probleem van de pragmalinguïst is duidelijk: er is nauwelijks of geen directe relatie tussen taalhandelin-

gen, die alleen in context bepaald kunnen worden, en “contextvrije” semantische dan wel syntactische aspecten van uitingen.

In navolging van Levinson (2000), ziet Van Belle de oplossing van dit probleem in een tussenliggend niveau, dus tussen de vorm en betekenis van een zin enerzijds en de interpretatie ervan in een specifieke gebruikssituatie anderzijds. Tussen *zin* en *uitingstoken* is er namelijk nog het *uitingstype*: “het geheel van kenmerken die met het uiten van een bepaald type zin in verschillende contexten verbonden zijn” (p.14). Een duidelijker definitie van *uitingstype* ontbreekt in het boek. Zoals gezien geeft Van Belle als voorbeeld de interpretatie van een zin als *Kun je naar mijn verjaardagsfeestje komen?* Met zo’n uiting vraagt de spreker meestal niet naar de mogelijkheden van de toegesprokene, maar nodigt hij de toegesprokene uit om op zijn feestje te komen. Die interpretatie komt, volgens Levinson en Van Belle, voor rekening van het uitingstype: het is een geconventionaliseerde vorm voor het verrichten van een bepaalde taalhandeling (hier: uitnodiging), vergelijkbaar met de *generalized conversational implicature* van Grice (1975) (die Van Belle op p.108 overigens ten onrechte vertaalt als *veralgemeend* i.p.v. *veralgemeend*). Dit type inferenties, “default-inferenties” op grond van uitingstype, is het soort inferenties waarmee Van Belle zich vooral bezig wil houden – en dus niet met het soort (contextuele, *utterance token*) inferenties waarnaar de titel van het boek verwijst. Omdat defaultinferenties systematisch met bepaalde uitingen verbonden zijn, beschouwt Van Belle ze zelfs als deel van de *betekenis* van die uitingen: ze zijn “contextonafhankelijk” en komen daarom ook “het meest in aanmerking voor linguïstisch onderzoek” (p.163). Van Belle lost het boven geschetste probleem van de pragmalinguïst dus op door, naast syntaxis en semantiek, feitelijk ook een deel van de pragmatiek “contextvrij” te verklaren.²

Die benadering roept nogal wat vragen op.

2 Een alternatieve richting in de pragmatiek neemt juist aan dat ook de expliciete, “semantische” inhoud van uitingen deels bepaald wordt door context. Een gedetailleerde uitwerking van dat idee biedt Carston (2002), in het kader van de relevantietheorie. Die theorie wordt door van Belle als “minder interessant voor onze doelstellingen” (p.112) van de hand gewezen.

Als een defaultinferentie “overruled” kan worden door de context, hoe kan de inferentie dan deel van de *betekenis* van de uiting zijn? En waarom zouden in zo’n geval de defaultinferenties überhaupt een rol spelen? En hoe gaat dat dan precies, *defeasible reasoning*? Vanuit linguïstisch oogpunt is het bovendien een gemiste kans dat Van Belle nergens duidelijk maakt wat de vormelijke aspecten van een bepaald uitingstype zijn. De defaultinferenties worden waarschijnlijk getriggerd door talige elementen, maar door welke precies? Zo zou in Van Belle’s voorbeeld (*Kun je naar mijn verjaardagsfeestje komen?*) een aantal kenmerken verplicht kunnen zijn voor het uitingstype (bijv. het werkwoord *kunnen* of *willen*, in de tweede persoon enkelvoud of meervoud, op de eerste zinsplaats) terwijl het uitingstype behoorlijk wat variatie toelaat bij de lexicale invulling van bijvoorbeeld de voorzetselgroep en de infinitief. In zo’n talige definitie van een uitingstype moet in elk geval ook informatie over intonatie worden opgenomen: wanneer de spreker in Van Belle’s voorbeeld *kun* benadrukt, dan kan de uiting helemaal niet als uitnodiging fungeren.³ Waarschijnlijk beschouwt Van Belle intonatie als contextuele informatie, op het niveau van het uitingstoken, die de default-inferentie overstemt. Maar het is dan toch moeilijk voor te stellen dat de taalhandeling “uitnodiging” op enig moment in de interpretatie van zo’n uiting een rol heeft gespeeld.

Hoewel Van Belle’s opvatting van de relatie tussen vorm en betekenis, zoals uiteengezet in zijn hoofdstuk 1, meer vragen oproept dan beantwoordt, valt er in de rest van het boek op (pragma)linguïstisch gebied nog wel wat te halen. Ik noemde al het uitgebreide overzicht van Nederlandse connectoren. Van Belle laat daar onder andere zien hoe semantische en pragmatische integratie van zinnen correspondeert met syntactische integratie; hij presenteert

een aantal “syntactische tests” die de mate van integratie tussen zinnen aan het licht kunnen brengen. Vooral in zijn analyse van verschillende soorten conditionele zinnen toont Van Belle zich een overtuigd, en overtuigend, *pragmalinguïst*. Het is bovendien een van de weinige analyses in het boek waarin van Belle het theoretische kader dat hij in hoofdstuk 1 heeft geschetst, expliciet toepast; de verschillende soorten conditionele zinnen (inferentieel, inhoudelijk, commentariërend) blijken namelijk, zij het pas tegen het eind van het boek (p.157), beschouwd te moeten worden als verschillende *uitingstypes*. Het blijft ook op die plek echter wel onduidelijk wat precies de winst is van zo’n label, ook al omdat Van Belle het, behalve in het deel over taalhandelingen, verder nergens nodig lijkt te hebben.

Conclusie

Zwijgen is niet altijd toestemmen biedt, met name in hoofdstuk 3, een goed overzicht van verschillende soorten inferenties en het onderzoek ernaar in logica en (pragma)linguïstiek. Verder is het boek een adequate inleiding in de taalhandelingstheorie, en de toepassing daarvan in de argumentatieleer van Van Eemeren en Grootendorst. Maar hoe nuttig het boek op die gebieden ook is, juist op pragmalinguïstisch gebied stelt het teleur. Dat komt vooral door wat eraan ontbreekt: een duidelijke visie op de relatie tussen pragmatiek en linguïstiek. Als theoretisch uitgangspunt kiest Van Belle voor het kader van Levinson (2000), inclusief diens *uitingstypes* en *defaultinferenties*, maar de precieze inhoud en het nut ervan worden in de rest van het boek nergens duidelijk. Dat is ook de belangrijkste reden dat de afzonderlijke hoofdstukken samen geen coherent geheel vormen. Voor een deel is dat gebrek aan samenhang misschien onvermijdelijk: het reflecteert de stand van zaken in de taalkunde, waarin de disciplines

3 Als een meer linguïstische definitie van uitingstypes mogelijk is, dan ligt het voor de hand om de uitingstypes van de pragmalinguïstiek te vergelijken met de constructies van de constructie-grammatica (bijv. Croft 2001). Het lijkt me dat beide kaders van zo’n confrontatie zouden kunnen profiteren.

die Van Belle aan de orde stelt, (nog) grotendeels gescheiden werelden vormen.

Maar voor een ander deel valt het de schrijver wel degelijk aan te rekenen. Het mag dan zo zijn dat inferenties een cruciale rol spelen in het interpreteren van taaluitingen, er zijn toch ook grenzen: dit boek laat, zeker voor een inleiding, wel heel erg veel over aan de inferentiële vermogens van de lezer.

Ronny Boogaart

Faculteit der Letteren
Nederlandse Taal en Cultuur
Vrije Universiteit Amsterdam
De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
rju.boogaart@let.vu.nl

Bibliografie

- Belle, William van (1989).** Want, omdat en aangezien: Een argumentatieve analyse. *Leuvense Bijdragen* 78, 435-456.
- Carston, Robyn (2002).** *Thoughts and utterances: The pragmatics of explicit communication*. Oxford: Blackwell.
- Croft, William (2001).** *Radical Construction Grammar: Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Eemeren, F. van & R. Grootendorst (1984).** *Speech acts in argumentative discussions*. Dordrecht: Foris.
- Grice, H. Paul (1975).** Logic and conversation. In: Peter Cole & Jerry L. Morgan (eds.) *Speech Acts. Syntax and Semantics* 3. New York: Academic Press, 41-58.
- Janssen, Theo & Arie Verhagen (2002).** Zinnen en cognitie. In: Theo Janssen (red.) *Taal in gebruik: Een inleiding in de taalwetenschap*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 77-97.
- Levinson, Stephen (2000).** *Presumptive meanings: The theory of generalized conversational implicature*. Cambridge Mass./London: The MIT Press.
- Pit, Mirna (2003).** *How to express yourself with a causal connective: Subjectivity and causal connecti-*

ves in Dutch, German and French. Amsterdam-New York: Rodopi.

Margit Rem. *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340). Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnerlands*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2003. ISBN 90 72365 73 9 / Münster: Nodus Publikationen ISBN 3 89323 447 0. 323 blz. € 50,00.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam het dertiende-eeuwse niet-literaire Nederlands beschikbaar in grafische en digitale vorm. Uitgegeven als het inmiddels welbekende *Corpus Gysseling* (reeks I) werden de documenten object van allerlei onderzoeksprojecten. Aan de VU is inmiddels ook voor de veertiende eeuw een elektronische databank van ambtelijke teksten samengesteld. Er zijn verschillende publicaties over verschenen, maar het proefschrift van Margit Rem is de eerste grote studie op basis van dit materiaal. Haar onderzoek richt zich op het taalgebruik van de klerken van de Hollandse grafelijke kanselarij, dat zij wil karakteriseren ten opzichte van de taal van de omgeving. Hoe dialectisch is dit taalgebruik, en welk dialect weerspiegelt het dan, zijn de vragen die gesteld worden. Daartoe wordt een lokaliseringsprocedure ontwikkeld die gebruikt maakt van statistische analyses en dus grote hoeveelheden gegevens kan verwerken.

In het inleidende hoofdstuk 1 (p. 11-20) worden, behalve een korte inbedding van het onderzoek in bestaande onderzoeken, de probleemstelling en een uitleg van de terminologie, de afbakening in de tijd verantwoord – het beginjaar valt samen met de grens van het VU-corpus en sluit aan bij de dertiende eeuw; het eindjaar, 1340, is enerzijds door praktische omstandigheden bepaald, zoals beschikbaarheid van diplomatisch onderzoek voor die periode, maar berust anderzijds op inhoudelijke gronden. Het functioneren van de kanselarij

veranderde in de periode na de dood van graaf Willem III in 1337.

Het basismateriaal van de studie, het *Corpus veertiende-eeuws Middelnederlands* – dat overigens nog niet geheel voltooid is – wordt in het tweede hoofdstuk (p. 21-38) beschreven. Hier komen de criteria aan de orde op basis waarvan een document aan een bepaalde plaats toegeschreven is, een wezenlijke kwestie omdat hierop weer de dialectische karakterisering van de verschillende documenten berusten. In het *Corpus veertiende-eeuws* geldt als plaats van herkomst van een oorkonde de plaats waar de schrijver en/of destinataris ('bestemming') gevestigd zijn; deze oorkonde wordt verondersteld het lokale dialect weer te geven. Dokumenten waar meer dan één mogelijke vervaardigingsplaats een rol spelen zijn als lokale oorkonde uitgesloten maar kunnen soms wel als regionale tekst bruikbaar zijn. Het *Corpus* bevat meerendeels lokale documenten maar ook, als die voor een bepaald gebied niet beschikbaar zijn, regionale. De betrokken partijen komen dan in elk geval uit dezelfde regio. De auteur neemt de selectiecriteria van het *Corpus* over; in een enkel geval geeft haar onderzoek aanleiding tot correcties van het *Corpus* op dit punt (p. 22, 37).

De meeste aandacht gaat uiteraard uit naar het deelcorpus van grafelijke documenten. Hoofdstuk 3 (p. 39-66) beschrijft de problemen bij het samenstellen van een grafelijk corpus. Het gaat hier immers niet om stukken van beperkt lokale aard, maar juist – wegens de interregionale contacten van de graaf – om documenten waarvan de partijen geografisch verder uiteen kunnen liggen en die dus niet altijd als lokale of regionale oorkonden aangewezen kunnen worden. Ook problematisch is dat men de kanselarij niet met zekerheid in Den Haag kan lokaliseren, omdat zij periodiek ambulante was. Bij de selectie van documenten kon de auteur zich dus niet baseren op de vermelding van de graaf als oorkonder of Den Haag als plaats van uitvaardiging (p. 47). De in de oorkondeleer bekende 'klassieke methode'

bleek de enige methode om te bepalen of een klerk van de graaf dan wel iemand anders de scribe was van een potentieel grafelijke oorkonde. In hoofdstuk 4 (p. 67-128) leest men hoe volgens deze methode door handschriftvergelijking bepaald wordt welke klerken aan het werk zijn geweest. Ook de kwalificering van registers (die afschriften en concepten van oorkonden bevatten) als onderzoeksmateriaal komt aan de orde; de conclusie na bestudering van de verhouding tussen concept, oorkonde en registertekst moest luiden dat de kans dat de oorkonde de oorspronkelijke taal bevat het grootst is en dat deze documenten dus het uitgangspunt zullen vormen. Vervolgens, zoals hoofdstuk 4 vertelt, worden mogelijke grafelijke oorkonden volgens de 'klassieke methode' geïdentificeerd, wat resulteerde in een oorkondencorpus van de hand van acht scribeuten. Net als bij hoofdstuk 3 heeft de auteur hierbij kunnen profiteren van recent diplomatisch en paleografisch onderzoek, o.a. met betrekking tot het Haagse hof, van historici als Burgers en Dijkhof en (deels indirect) Kruisheer. De handschriften zijn echter ook alle door haarzelf bekeken en beschreven en de besprekingen van de handen zijn voorzien van duidelijke afbeeldingen van de oorkonden.

Al dit voorwerk moet leiden tot beantwoording van de centrale vraag: hoe verhoudt zich de taal van de grafelijke klerken tot het omringende dialect? Dit gebeurt door een systematische vergelijking van de taalverschijnselen van deze klerken met die van de rest van het taalgebied. De statistische methode die daarvoor is ontwikkeld wordt beschreven in hoofdstuk 5 (p. 129-150) en is een samenwerkingsproduct van de auteur met Evert Wattel en Piet van Reenen. Eenheden binnen deze methode zijn locators of varianten (dialectkenmerken) die een oppositie kunnen vormen; dit zijn de punten van vergelijking. Een ander element is de plaats: een locatie (enkele plaats of regio) binnen het geografische gebied van het veertiende-eeuwse Nederlands waarin minstens één oor-

konde geschreven is. Bij de vergelijking worden meegewogen de frequentie per plaats (hier: hoeveelheid oorkondenmateriaal in die plaats), alsook de distributiewaarde van locators (het voorkomen van weinig algemene dus informatieve tegenover algemene dus weinig onthullende variabelen), en de relevantie (die laag is bij verwante informatie, zoals eenzelfde klankvariatie in verschillende woordparen). Aan kleine plaatsen met weinig locators wordt vervolgens minder gewicht toegekend dan aan goedbedeelde plaatsen. Ook het geheel ontbreken van informatie in een plaats wordt verdisconteerd. Deze correcties moeten de betrouwbaarheid van de resultaten vergroten.

De scores per plaats voor een bepaalde locator worden niet alleen voor de statistische analyse gebruikt, maar ook op een kaart geprojecteerd. De karteringsmethode die daarbij gebruikt is, is interessant (er was eerder mee gewerkt door Van Reenen): op de kaart wordt de spreiding van één lid van een binaire oppositie donker gekleurd in 6 oplopende grijsstinten: hoe donkerder, hoe hoger de frequentie; de waarden voor het andere lid van de oppositie zijn complementair. Overigens zou een verklaring van de 6 grijswaarden op de kaarten wel op zijn plaats zijn geweest: representeert de donkerste tint 100% of een score van bijv. 90–100%, etc.? De spreiding van een bepaald verschijnsel presenteert zich dus als een donkere vlek met geleidelijke overgangsgebieden van hoge naar lage frequentie. Ten opzichte van de traditionele puntsymboolkaarten heeft deze kartermethode het voordeel van een grotere overzichtelijkheid; ten opzichte van eerder gehanteerde vlakkenkaarten waarbij men van een vooraf bepaalde indeling uit moet gaan, is deze methode bovendien objectiever. Het werken met frequentieverhoudingen is ontegenzeggelijk zuiverder dan het karteren van absolute aantallen. Het bezwaar dat men gebonden is aan binaire tegenstellingen, wat enigszins onbevredigend is als variabelen ook drie of meer in principe gelijkwaardige verschijnings-

vormen hebben (zoals bij o.a. *broeder* met variërend vocalisme waarvoor nu vier kaarten nodig zijn), is minder zwaarwegend dan het voordeel van de zichtbaarheid van relatieve frequenties. Bovendien geldt dit bezwaar niet als de varianten tot verschillende categorieën behoren, zoals in *bezegelen*, waarbij de eerste oppositie die tussen *bezegelen* en de prefixloze vorm *zegelen* betreft en de tweede de vocaal van het prefix zelf. In het tweede geval is een vergelijking met hetzelfde fenomeen in *betalen* mogelijk: het kaartbeeld laat een (niet zeer frequent) voorkomen van *bi-* en *by-* vormen zien in Noord-Holland en Groningen; verder, maar voor *betalen* maar ten dele, in Drente en het noorden van Overijssel. Bij elke kaart wordt een kleiner kaartje afgedrukt waarop de frequentie van de oppositie als geheel wordt afgebeeld.

Een groot deel van het boek wordt ingenomen door deze kaarten, die, met de inleidende tekst en conclusie bij elke lokator, hoofdstuk 6 (p. 151-288) vormen. Hierop worden de 101 taalkundige opposities getoond. De keus van die opposities is vanzelfsprekend beperkt tot varianten die in voldoende frequentie voorkomen in het veertiende-eeuwse oorkondenmateriaal. Binnen dat criterium heeft de auteur zich gericht op de items in de taalatlanten van het dertiende-eeuws van resp. Berteloot (1984) en Mooijaart (1992) wat het voordeel heeft dat we de resultaten van de opeenvolgende periodes kunnen vergelijken. Maar ook zijn er nieuwe items te vinden zoals *convent* met twee opposities (*con-/co-* en *ei*), en *zestig* en *tachtig* (vormen met en zonder *t*-anlaut).

Zo'n vergelijking is leerzaam omdat ze enerzijds een antwoord oplevert maar tegelijk meerdere vragen oproept. Een voorbeeld: *bezegelen* (vs. *zegelen*) lijkt volgens de kaart van het dertiende-eeuws (Mooijaart 1992 : 138) vooral een verschijnsel van Holland, Zeeland en Utrecht; Vlaanderen heeft meest *zegelen* en Brabant scoort tussenin. In Rem, kaart *Bezegelen I* (p. 166), lijkt *zegelen* (afgezien van laagfrequentie aanwezigheid in Arnhem e.o.) nog alleen in

Vlaanderen voor te komen, maar niet in de hoogste frequentie. *Zegelen* heeft dus terrein verloren aan *bezegelen*, dat is duidelijk. Maar waardoor is het verschil op de kaarten tussen Oost- en West-Vlaanderen te verklaren, n.l. in de dertiende eeuw meer *bezegelen* in Oost-Vlaanderen en in de veertiende eeuw juist in West-Vlaanderen? Zijn de data verschillend (d.w.z. is het taalgebruik veranderd) of speelt de tel- of karteermethode een rol? Misschien ook de gebrekkige dekking in dit gebied van het veertiende-eeuws en juist de overvloed in de dertiende? Kortom, voor een juist oordeel kan men niet op de kaarten afgaan, maar zijn de exacte frequenties per plaats voor de beide perioden nodig, zowel van de taalverschijnselen als van de beschikbare documenten. Kaarten zijn niet meer (en niet minder) dan een visuele voorstelling van gegevens, die ook zelfstandig een rol in het onderzoek vervullen zoals de auteur zelf ook aangeeft (p. 157). Deze gegevens zouden daarom naast de kaarten beschikbaar moeten zijn.

Nu gaat het in deze studie niet in de eerste plaats om de chronologie van de taal, maar om de ruimtelijke dimensie; de resultaten dus van de vergelijking tussen Haagse kanselarijtaal en de dialecten. Hoofdstuk 7 (p. 253-288) laat die, eveneens in 'vlekkenkaarten', zien. Eerst wordt de effectiviteit van de methode aangetoond door vergelijking van verschillende groepen gegevens; om te beginnen door gegevens uit een plaats te lokaliseren aan de hand van een database waar die gegevens tijdelijk uit gelicht waren. De vergelijking moet dan gemaakt worden op basis van de rest van het taalgebied. De lokaliseringen scoorden allemaal zoals te verwachten viel, in en rond de bedoelde plaats, met uitzondering van Dordrecht. Dit is enerzijds te wijten aan de aard van de gegevens: de taal van Dordrecht lijkt vooral op die van de Zuid-Hollandse steden; anderzijds is er een externe oorzaak: het gebied rond Dordrecht is arm aan plaatsen met oorkonden. De gelijke-

nissen moeten dus wel elders gevonden worden. Dit laatste toont een kwetsbare plek van de methode. Het lijkt een onvermijdelijke: waar niets is, verliest de keizer zijn recht, maar de vraag is of ook op dit punt geen systematische correctie had kunnen plaatsvinden. Ook lokalisering van losse oorkonden blijkt moeilijk door de beperkte hoeveelheid distinctieve locators per oorkonde. Daarentegen zijn de lokaliseringen van afzonderlijke handen met elk meerdere documenten wel goed mogelijk.

Het lokaliseren van de grafelijke handen is dan ook geslaagd. Afzonderlijk zijn ze volgens de analyse alle thuis te brengen in het westen van het taalgebied, de een wat meer noordelijk, de ander zuidelijk. Samen, als grafelijk corpus, vertonen zij in hun taalgebruik de grootste overeenkomst met het Dordts, zegt de auteur op p. 265. De kartering maakt dat echter niet zo duidelijk door de al genoemde gegevensarmoede rond Dordrecht: zo te zien op de kaart op p. 265 (waar geen plaatsnamen op staan), ligt het centrum van het gebied met overeenkomstige taalkenmerken eerder rond Den Haag of in het Westland dan rond Dordrecht, een stuk westelijker dus. De uiterste grens van het spreidingsgebied van de grafelijke handen omvat Noord-Holland, Utrecht, Zeeland, West- en een stukje Oost-Vlaanderen: de klerken van de graaf hebben schrijfkennmerken ook van verder gelegen regio's.

Opvallend is dat de handen meer gelijkenis met elkaar vertonen dan met een bepaald dialect, wat door de auteur uitgelegd wordt als het begin van een kanselarijtaal (p. 264). Wat overigens niet gelijk is te stellen, zegt zij later, met het ontstaan van een bovenregionale taal, dan zouden meer homogeniteit en aanwezigheid ook in andere schrijfcentra vereist zijn en dat is niet het geval.

De slotbeschouwing (hoofdstuk 8, p. 289-292) vat de resultaten van het onderzoek samen en geeft een opsomming van onderwerpen die om vervolgonderzoek vragen.

Het boek besluit met een verklarende

woordenlijst die zeker aan vragen van paleografen en diplomatici enerzijds en taalkundigen anderzijds tegemoet komt, vier appendices (waaronder een lijst plaatsen met oorkonden), een bibliografie en een samenvatting in het Engels.

Deze interdisciplinaire studie raakt verschillende aspecten van de veertiende-eeuwse historische werkelijkheid, en slaat gedeeltelijk nieuwe wegen in. Niet vreemd dat zij ons met een paar heel ongelijksoortige vragen en wensen achterlaat, bijvoorbeeld:

- waarom ontbreekt een basiskaart waarop alle plaatsen met plaatsnaam vermeld staan (te koppelen aan Appendix 4)? Er is nu alleen een kaartje zonder plaatsnamen of legenda op de voorkant.
- wat zal de toekomstige aanvulling van het corpus met Vlaams materiaal voor invloed op de resultaten kunnen hebben?
- welk totaalbeeld leveren de 101 kaarten (of liever de daaraan ten grondslag liggende feiten) op van het veertiende-eeuwse Nederlands?
- hoe kan men verschillen met de dertiende-eeuwse toestand verklaren: is de taalsituatie gewijzigd of ligt het aan het verschil in statistische methoden?
- zijn de gegevens per plaats en de statistische programmatuur in een zodanige vorm beschikbaar dat anderen er zonder al te veel moeite lokaliseringen mee uit kunnen voeren (er zijn immers vele letterkundigen die hun tekst graag langs een dialectale meetlat zouden halen)?

Voor een deel kunnen deze vragen misschien meegenomen worden in het beoogde vervolgonderzoek.

Maar positieve bevindingen overheersen. De informatie die het boek wel biedt is zeer rijk. Het is een stap verder in de exacte benadering van historische taalfeiten, zodat we niet langer in impressionistische lokaliseringen hoeven blijven steken. Het vervolgt taalkundig onder-

zoek van de voorafgaande periode en sluit aan bij ander historisch onderzoek van de Hollandse grafelijke kanselarij. Bovendien is het fraai uitgegeven in een royaal lettertype, met goed uitgevoerde kaarten en een mooie kaft, een studie rond taalhistorische vragen waardig.

Marijke Mooijaart

Instituut voor Nederlandse Lexicologie
Postbus 9515, 2300 RA Leiden
mooijaart@inl.nl

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla*, *Driemaandelijks Bladen*, *Gramma/TTT*, *Leuvense Bijdragen*, *Naamkunde*, *Neerlandia*, *Neerlandica Extra Muros*, *Ons Erfdeel*, *Onze Taal*, *Spiegel*, *Taal en Tongval*, *TaalActief*, *Taalkundig Bulletin*, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, *vakTaal*, *VDW-berichten*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080, e-mail: jnt@xs4all.nl

Neerlandia – Nederlands van Nu

108 (2004), nr. 1

In de eerste aflevering van deze jaargang staat een artikel van Wim Couwenberg over *De toekomst van Nederland als cultuurnatie en de Nederlands-Vlaamse betrekkingen*. De bijdrage van Theo Brinkel is gewijd aan de toetreding van Suriname tot de Nederlandse Taalunie. Joop van der Horst bespreekt drie etymologische woordenboeken. Marc De Coster en Alex Wethlij gaan in hun artikel *Allochtonen en co* na welke benamingen er allemaal zijn voor de allochtoon. De bijdrage van Frans Debrabandere gaat over *smerissen*, *flikken* en andere politiebepalingen. In *Het lid als uitgangspunt* gaat Jacques Kraaijeveld in op de bonte verzameling namen voor het mannelijk geslacht.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Nr. 2

Het tweede nummer van dit tijdschrift bevat een artikel van de hand van Wim Jochems over de 'leerzaamheid' van Engelstalig onderwijs aan Nederlandse studenten. Er is aandacht voor de jaardag van de Stichting Nederlands op 20 maart jl., waarbij de verengelsing op de universiteit centraal stond. Frans Debrabandere gaat in *Schuren en*

zolders in op de etymologie van deze woorden. Jacques Kraaijeveld verdiepte zich in *De feminisering van het schelden*. Er is een vijftiende aflevering van Siegfried Theissens *Schrijft Knack Belgisch?* Marc De Coster bespreekt in *Nieuwspraak* een aantal nieuwe woorden

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Neerlandica Extra Muros

42 (2004), nr. 2

De tweede aflevering van deze jaargang bevat onder meer een artikel van Lila Gobardhan-Rambocus over *Taalpolitiek en taalonderwijspolitiek in Suriname*.

Verder zijn er de bijdragen in de vaste rubrieken.

Onze Taal

73 (2004), nr. 4

Het vierde nummer van deze jaargang wordt geopend door Marc van Oostendorp met een bijdrage over de mooiste woorden van onze taal. In de vorige aflevering stond een artikel van Vincent J. van Heuven, waarin hij aantoont dat de intonatie in het Nederlands aan het vervlakken is. In dit nummer bespreekt de redactie van dit tijdschrift

Uit de tijdschriften

de reactie op deze publicatie door H.J.A. Hofland in *NRC Handelsblad*. Deze reactie wordt weer gevolgd door een naschrift van Van Heuven. Jan Erik Grezel had een interview met de hoogleraar taalpsychologie Anne Cutler. Hans Beelen geeft een overzicht van de benamingen voor huwelijksverjaardagen. In de bijdrage van Johan De Schryver kunnen we lezen dat taaldocenten vaak anders oordelen dan de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Joop van der Horst laat in zijn artikel zien dat lidwoorden steeds meer verdwijnen uit vaste verbindingen.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Ons Erfdeel

47 (2004), nr. 2

In deze aflevering staat onder meer een artikel van Fred Weerman, waarin hij laat zien dat het vasthouden aan het oude concept van de neerlandistiek er de oorzaak van is dat de verschillende onderdelen ervan (zoals de taalkunde) te weinig meegaan in wetenschappelijke vernieuwingen. Sommige onderdelen van geschiedenis, kunstgeschiedenis en muziekwetenschap zouden wat hem betreft ook tot de neerlandistiek moeten behoren, evenals eerste- en tweedetaalverwerving en allerlei fonetisch en taalpathologisch werk, zolang deze zijn gericht op het Nederlands.

Taal en Tongval

55 (2003), nr. 2

Deze aflevering begint met een bijdrage van Jan Strop over de geschiedenis van de bretels en de benaming ervan. Cor van Bree en Jeroen van der Hee zetten hun beschouwing voort over conditioneel 'al' (het eerste deel over dit onderwerp verscheen in de themabundel die hieronder ter sprake komt). Evie Coussé deed onderzoek naar de volgordevariatie en herinterpretatie in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin. Harrie Scholtmeijer bespreekt drie woorden uit de

Kalenberger rietelerstaal. Het artikel van Henk Wolf gaat over imperatieven in de verleden tijd. De bijdrage van Gemma Bakker gaat over de taalbeheersing van Friese emigranten en hun kinderen. Chris De Wulf ten slotte boog zich over de geografische verspreiding van procope van de *h-*.

Themanummer 15-16 (2002-2003)

Dit themanummer draagt de titel *Dialectsyntaxis in bloei*. De bundel begint met een inleiding in het onderwerp. Daarna krijgen we een bibliografisch overzicht van de studie van de Nederlandse en Friese dialectsyntaxis sedert 1990. Deskundigen laten vervolgens in elf bijdragen hun licht schijnen over de volgende onderwerpen: variaties in de morfosyntaxis van één, congruentie en lokaliteit in de Nederlandse dialecten, aspectueel zich/se in het Maastrichts dialect en in het Spaans, de verbale hendiadys als pseudocoördinatie, syntaxis van adjectieven in het Fries, een Oost-Vlaamse driedubbele negatie, conditioneel 'al', de benefactiefconstructie in de zuidelijk-Nederlandse dialecten, pronominale substitutie na voorzetsel in het West-Vlaams, groepen als 'zo groot een man', en het syntactische gedrag van het Middelnederlands zinsinleidende doe ('toen').

TaalActief

5 (2004), nr. 2

In het tweede nummer van deze jaargang laat Riemer Reinsma opnieuw zien hoe je een tekst prettig leesbaar maakt. De bijdrage van Nico Groen gaat over taaltests on line. Vera Illés heeft een interview met de onderzoeker van het Surinaams-Nederlands J. van Donselaar. Gerard Verhoeven gaat opnieuw na hoe het Nederlands er in Vlaanderen bij staat. Elja Polak laat het belang zien van een goed gekozen bestandsnaam. Het artikel van Gert Buesink gaat over spelfouten in het meervoud.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Ontvangen boeken

Brinkkemper, Dick & Klaas Karregat (2003). *Volendams. 't Volledams deujr de jaajre eujn.* Edam: De Stad. 174 blz. 90 807099 2 1. EUR 17,50.

Coupé, G. *Woordenboek van de Brabantse dialecten.* Deel III Algemene woordenschat, sectie 3: het gemeenschapsleven, aflevering 2, feest en vermaak. Assen, Van Gorcum, 2004. 434 blz. ISBN 90 232 4013 8. EUR 58,00.

Coupé, G. *Woordenboek van de Brabantse dialecten.* Deel III Algemene woordenschat, sectie 3: het gemeenschapsleven, aflevering 3, kerk en geloofde. Assen, Van Gorcum, 2004. 478 blz. ISBN 90 232 4014 6. EUR 58,00.

Crompvoets, H., m.m.v. J. van Schijndel. *Woordenboek van de Limburgse dialecten.* Deel I Agrarische terminologie, aflevering 8: landerijen algemeen, akkerland, enzovoort. Assen, Van Gorcum, 2004. XII + 100 blz. ISBN 90 232 4018 9. EUR 16,00.

Genootschap Onze Taal. *Door rood en spook gereden. De grappigste taalkronkels uit de media.* Den Haag: Sdu, 2004. 92 blz. ISBN 90 12 10086 0. EUR 7,95.

Ham, Gijs van der. *Geschiedenis van Nederland.* Amsterdam: SUN, 2004. 176 blz. ISBN 90 5875 125 2. EUR 14,50.

Kruyzen, Hans. *Spraakmakend presenteren. Haal meer uit zakelijke teksten en toespraken.* Utrecht: Het Spectrum, 2004. 173 blz. ISBN 9027488975. EUR 15,95.

Lodder, Hans G. *Basisgrammatica Duits.* Bussum: Coutinho, 2004. 255 blz. ISBN 90 6283 306 3. EUR 24,50.

Poley, Paul. *Voor de vorm.* 's-Gravenhage: Reed Business Information, 2004. 73 blz. ISBN 90 5901 342 5. EUR 19,00.

Procee, Henk (e.a.) (red.). *Bij die wereld wil ik horen! Zesendertig columns & drie essays over de vorming tot academicus.* Amsterdam: Boom, 2004. 167 blz. ISBN 90 5352 988 8. EUR 20,00.

Sijs, Nicoline van der. *Hondsdrif. Waar komen onze woorden vandaan?* Den Haag: Sdu, 2004. ISBN 90 12 10087 9. EUR 12,50.

Synoniemen. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 2004. 383 blz. ISBN 90 6648 990 1. EUR 19,90.

Schaaik, Gerjan van. *Standaardgrammatica Turks.* Bussum: Coutinho, 2004. 322 blz. ISBN 90 6283 385 3. EUR 29,50.

Stichting Ons Erfdeel. *The Low Countries. Arts and society in Flanders and the Netherlands.* Rekem: Stichting Ons Erfdeel vzw, 2004. ISBN 90 75862 68 7. EUR 39,00.

Stroop, Jan. *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal.* Amsterdam: Bert Bakker, 2003. 362. ISBN 90 351 2571 1. EUR 25,00.

Vervaet, Ewald. *Groeienderwijs. Psychologie van 0 tot 3.* Amsterdam: Ambo, 2003. ISBN 90 263 1764 6. EUR 17,95.